

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ «ПОЧУТТЯ
ДОРΟΣЛОСТІ» У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «магістр»

Мар'яна СНИГУРА

2 курсу, денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОНП «Психологія»

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор

Зоряна КОВАЛЬЧУК

Рецензент

кандидат психологічних наук

Ольга ЗАВЕРУХА

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

04.11.2023 р., протокол № 6

завідувач кафедри теоретичної психології,

доктор психологічних наук, професор

Зоряна КОВАЛЬЧУК

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

Снігура Мр'яна Андріївна. Дослідження особливостей становлення «почуття дорослості» у підлітковому віці.

Кваліфікаційна робота присвячена розкриттю питання становлення почуття дорослості у підлітковому віці. Авторка переконує, що становлення почуття дорослості у підлітка характеризується значними змінами в структурі його особистості, зокрема з'являється прагнення до саморозвитку, самоствердження, самореалізації, самодетермінації. На становлення почуття дорослості впливає самостійність, яка проявляється у відстоюванні «свободи», незалежності в думках, автономності у вчинках та поведінці. Основними чинниками, що впливають на становлення почуття дорослості є: спілкування (особливо спілкування у соцмережах), навчання, виконання суспільної діяльності, засобів масової інформації, комп'ютерних ігор та Інтернету. Психологічними показниками почуття дорослості у підлітка є: самосвідомість, рефлексія, особистісні риси (самостійність, відповідальність, дисциплінованість, ініціативність). Емпірична частина дослідження розкриває рівні та види внутрішньої позиції «почуття дорослості» у підлітків.

Ключові слова: підлітковий вік, почуття дорослості, самосвідомість, самоствердження, рефлексія.

ANNOTATION

Snigura Mryana Andriyivna. Study of the peculiarities of the formation of the "feeling of adulthood" in adolescence.

The qualification work is devoted to the disclosure of the issue of the formation of a sense of adulthood in adolescence. The author is convinced that the formation of a sense of adulthood in a teenager is characterized by significant changes in the structure of his personality, in particular, the desire for self-development, self-affirmation, self-realization, and self-determination appears. The formation of a sense of adulthood is influenced by independence, which is manifested in the defense of "freedom", independence in thoughts, autonomy in actions and behavior. The main factors affecting the formation of a sense of adulthood are: communication (especially communication in social networks), learning, performing social activities, mass media, computer games and the Internet. Psychological indicators of a sense of adulthood in a teenager are: self-awareness, reflection, personal traits (independence, responsibility, discipline, initiative). The empirical part of the study reveals the levels and types of the internal position of "feeling of adulthood" in teenagers.

Key words: adolescence, feelings of adulthood, self-awareness, self-affirmation, reflection.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ «ПОЧУТТЯ ДОРΟΣЛОСТІ» У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	8
1.1. «Почуття дорослості» як особистісне новоутворення підліткового віку.....	8
1.2. Вікові особливості становлення «почуття дорослості» у підлітків.	20
Висновки до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ «ПОЧУТТЯ ДОРΟΣЛОСТІ» У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	30
2.1. Програма та методи дослідження.....	30
2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження особливостей становлення «почуття дорослості» у підлітків.....	34
2.3. Рівні та види внутрішньої позиції «почуття дорослості» у підлітків...	46
Висновки до розділу 2.....	53
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток і становлення особистості в підлітковому віці завжди був та й сьогодні залишається однією з найактуальніших проблем психолого-педагогічної науки. Порушена нами проблема потребує комплексного психолого-педагогічного підходу, врахування різноманітних чинників, які впливають на процес становлення особистості підлітка, а саме: особливостей його соціалізації, виховання та навчання, врахування спадковості, специфіки навколишнього оточення.

Підлітковий вік є досить складним етапом особистісного розвитку з притаманними йому різнорівневими характеристиками соціальної зрілості. Умови й перебіг соціального розвитку підлітка пов'язані насамперед з усвідомленням ним своєї приналежності до суспільства, рівнем засвоєння моральних норм, прав і обов'язків, включенням в соціальні стосунки.

Одним із основних завдань підліткового віку є набуття дорослості як у фізіологічному, так і в психологічному та соціальному планах. Цей процес визначає якісну своєрідність мотивів і потреб, що виникають у цей період. Дослідники Г. Костюк, М. Боришевський, О. Проскура, О. Кононко та ін. зазначають, що саме «почуття дорослості» є «структурним центром» особистості підлітка, центральним новоутворенням підліткового віку. Почуття дорослості пов'язане з якісним зрушенням у розвитку самосвідомості. Дієвою стороною цього уявлення є прагнення бути і вважатися дорослим. Саме це новоутворення більшість вчених вважають психологічним критерієм початку підліткового віку.

Підлітки прагнуть зайняти нову «дорослу» соціальну нішу у суспільстві, досягнути визнання та прийняття їх у соціумі, відповідно й вимагають ставлення до себе, як до дорослого. Поява такого прагнення детермінує виникнення у підлітків внутрішньої позиції дорослого.

На думку вчених, розвиток і становлення особистості включає в себе внутрішньо організовану позицію динаміка якої визначається тим, як на основі свого попереднього досвіду, своїх можливостей і прагнень особистість відноситься до того об'єктивного становища, яке вона займає в даний час і яке прагне зайняти.

Феномен «почуття дорослості» як внутрішня позиція підлітка набуває окремого наукового статусу, насамперед, через вплив на цілісну систему соціально-психологічного становлення його особистості. Несформованість внутрішньої позиції дорослого у підлітка гальмує його особистісний розвиток, ускладнює його шлях до дорослості.

Крім того, варто зауважити, що особистісний розвиток сучасних підлітків відбувається у змінених соціальних умовах (умови пандемії в тому числі), що характеризуються кризою різноманітних сфер життєдіяльності особистості, втратою звичних смислів, інтересів, цінностей, тенденціями глобалізації, які негативно впливають на вияв індивідуальності кожної людини. У зв'язку з цим виникає потреба у детальному розгляді проблеми становлення «почуття дорослості» як внутрішньої позиції підлітка, що і зумовило актуальність нашого дослідження

Об'єкт дослідження – «почуття дорослості» як центральне новоутворення підліткового віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості становлення «почуття дорослості» у підлітків.

Мета дослідження – дослідити психологічні особливості становлення «почуття дорослості» як основне новоутворення підліткового віку.

Відповідно до предмета, мети та гіпотези нашого дослідження нами було сформовано наступні **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових розвідок з проблеми психологічних особливостей становлення «почуття дорослості» як основного новоутворення підліткового віку.

2. Розкрити психологічні особливості становлення «почуття дорослості».
3. Емпіричним шляхом з'ясувати психологічні особливості становлення «почуття дорослості» на етапі підліткового віку.
4. Проаналізувати результати емпіричного дослідження та сформулювати висновки.

Теоретико-методологічними основами нашого дослідження стали: загально-психологічні основи розвитку особистості у психології (Г. Костюк, Л. Виготський, С. Максименко, Ю. Швалб, Ж. Піаже); системний підхід до розуміння особистості та її становлення (В. Огневич, М. Боришевський, Г. Балл, А. Фурман, С. Максименко, Н. Чепелева); вікові закономірності розвитку особистості в підлітковому віці (Н. Гаращенко, О. Вашківська, С. Грановська, М. Савчин, В. Поліщук, З. Ковальчук, Н. Завацька, В. Роменець); теоретичні положення щодо сутності та розвитку самосвідомості підлітків (Г. Костюк, Л. Бойченко, Н. Буряк, О. Волощук, О. Топол).

Методи дослідження. З метою виконання поставлених завдань бакалаврського дослідження нами використано наступні методи: аналіз, узагальнення і систематизація наукових даних; спостереження, бесіда, анкетування, тестування. Кількісний аналіз одержаних показників здійснювався за допомогою методів статистичної обробки даних і комп'ютерної програми STATISTICA.

Базою дослідження стали підлітки 11-15 років львівських загальноосвітніх шкіл.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні знань щодо проблеми дослідження психологічних особливостей становлення «почуття дорослості» у підлітковому віці як центрального особистісного новоутворення.

Практичне значення бакалаврського дослідження полягає у тому, що емпіричні показники отримані внаслідок застосування психодіагностичного комплексу методик для виявлення рівня сформованості почуття дорослості як центрального новоутворення підліткового віку можуть бути використані у

процесі написання наукових робіт з психології, а також результати дослідження можуть бути використані психологами, педагогами для оптимізації навчально-виховного процесу з метою розвитку та формування «почуття дорослості» у підлітків.

Структура бакалаврської роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів та висновків, списку використаних джерел, додатків, а також списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ «ПОЧУТТЯ ДОРΟΣЛОСТІ» У
ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. «Почуття дорослості» як особистісне новоутворення
підліткового віку

Підлітковий вік – це складний за своїм психологічним змістом період, проміжний між формуванням особистості молодшого школяра й особистості дорослої людини. Весь підлітковий вік є зтяжним перехідним періодом, який характеризується завершенням дитинства і народженням свідомої особистості, яка стоїть на роздоріжжі дорослого життя. У підлітка формується оцінка себе, розуміння ставлення до себе оточуючих, виникає уявлення про власні якості особистості, переважає гостра потреба довести, що він уже не дитина [12].

Аналіз психолого-педагогічних розвідок досліджуваної нами проблеми [10; 43; 45] дозволив підтвердити, що виникнення і становлення «почуття дорослості» є центральним новоутворенням підліткового віку та впливає на розвиток активності підлітка в процесі становлення його як самостійного суб'єкта. Науковці (Г. Костюк, М. Боришевський, О. Проскура та інші) наголошують, що саме «почуття дорослості» виступає основним новоутворенням самосвідомості підлітка, центральною особливістю його особистості – «її структурним центром». Таке особистісне новоутворення сприяє тому, що підліток стає відносно самостійним суб'єктом різноманітних дій.

Почуття дорослості визначається об'єктивними умовами життя дитини і поступом у розвитку її психіки [6]. Індивід набуває стійкого морального «Я» тільки тоді, як утвердиться в своїй позиції, яка не лише не змінюється під впливом думки оточуючих, але й не залежить від власної волі [3]

Почуття дорослості виражається у виникненні у підлітка специфічних бажань і вимог, а саме, щоб оточуючі ставилися до нього як до дорослого; у

прагненні до самостійності і бажанні захистити власні сфери свого життя від втручання навколишніх дорослих; наявності власної лінії поведінки, певних поглядів, оцінок і їх відстоювання, незважаючи на незгоду однолітків і дорослих [10; 43; 45].

Аналіз вікових особливостей підліткового віку показав, що вже у 12-річних підлітків розвивається тенденція до дорослості, виникає інтерес до власного внутрішнього світу, спостерігається поступове ускладнення й поглиблення самопізнання, зокрема посилюється його диференційованість і узагальненість, що в подальшому впливає на становлення дорослості [10; 43; 45]. У середньому підлітковому віці (13 років) спостерігається якісна зміна в уявленнях підлітків про себе, а когнітивна складова самосвідомості особистості в цьому віці багато в чому залежить від емоційної. Найбільш значущими для підлітка стають категорії самоопису, що пов'язано з оцінкою власних можливостей, умінь і взаємин з оточуючими [62].

На думку В. Сафіна, підліток, перш за все, зорієнтований на пошук відповіді «який я серед інших, наскільки я схожий на інших» [53]. Становлення у підлітка різних аспектів дорослості відбувається в процесі налагодження взаємин з оточуючими, побудованих на основі зразку стосунків дорослих у діяльності, опановувавши якою, підліток орієнтується на зразки й норми притаманні дорослим [10].

Перехід до старшого підліткового віку (починаючи з 15 років), як правило, відбувається без різких зовнішніх кризових змін та має ознаки справжнього дорослішання: розвиток самосвідомості, становлення рефлексії, зміна захоплень, інтересів, ціннісних орієнтацій, виникнення поглядів, пов'язаних з майбутньою професією, що стає підґрунтям для подальшого розвитку почуття дорослості. Однак, в кризовій формі можуть проявлятися переживання старшого підлітка, які пов'язані з вибором життєвого шляху після закінчення школи, тобто відходу від опіки вчителів і батьків.

Варто зауважити, що у період 11-16-ти років школярі часто випробовують різні емоції на шляху до пізнання дорослості. З'являється підвищена чутливість до навколишнього світу, а підліток відчуває себе менш захищеним, ніж зазвичай. У цей період вікового розвитку у нього найчастіше і виникають страхи. Це відповідь на прискорений розвиток усіх сфер: інтелекту, критичності, усвідомленням небезпеки, самоконтроль. Кожен вид страху зазвичай проявляється в певному часовому і віковому зрізі і так само зникає.

Глобальною для підлітків є проблема тривожності. Психологи часто описують цей віковий період як тривожний. Підлітки переживають і є високо чутливими щодо власної зовнішності, до проблем у школі, взаємодії з батьками, вчителями, однолітками. А нерозуміння та відсутність підтримки дорослими загострює і підсилює неприємні відчуття.

У підлітковому віці висока тривожність часто викликає зниження працездатності, продуктивності діяльності, труднощі у комунікації. Цей емоційний стан дуже часто підліток відчуває не як одну емоцію, а як комбінацію різних негативів. Кожна з мінусових чи полярних емоцій позначається на його соціальних взаєминах та впливає на соматичний стан, пізнавальні процеси - сприймання, мислення, поведінку в цілому. Кризовий і прискорений розвиток, ендокринний «шторм», загострення відчуття самостійності, становлення почуття дорослості, втеча від батьківської опіки викликають у них загострені емоційні переживання.

Реалізація потреби у особистісно-інтимному спілкуванні змушує усамітнюватись, надавати перевагу у віртуальному світі і реалізовувати вигадані соціальні ролі. І якщо навчання у 5-6 класах ще не суттєво впливає на становлення особистості і якість навчальної діяльності є ще достатньо високою. То, значні негативні переживання викликає незграбність і нерівномірність фізичних параметрів (хлопчики низького зросту, а дівчатка – високого). Свою фізичну недосконалість вони компенсують високими досягненнями у навчанні, щоб отримати схвалення у однолітків та батьків.

Учні 7-9 класів намагаються розв'язати інше коло проблем, загострене почуття самостійності, дорослості, перша закоханість і «дорослий» зовнішній вигляд змушує досягати успіху у спілкування із старшими друзями. Вони знають більше і можуть поділитись секретами нового життя у світі дорослих. Саме тому, ствердження у групі однолітків відбувається за різними сценаріями. Це і успішне навчання, інтимне спілкування, протиправна поведінка і демонстрація характеру з проявами негативу, жорстокості та брутальності.

У навчанні досліджуване явище тісно пов'язане з очікуваннями соціальних та індивідуальних наслідків: успіху чи невдачі. Для 11-16-ти річних це досягнення та успіхи, розчарування та невдачі у провідній (ведучій) діяльності – учінні. Цей вид активності охоплює і міжособистісні стосунки з вчителями, і з однокласниками та батьками. Виникають загострені побоювання і переживання щодо високого чи низького рівня домагань, неадекватної самооцінки, задоволення основних потреб школярів. Такі потреби є наслідком успішності у суб'єкт-суб'єктних міжособистісних взаєминах та якістю виконання навчальних задач діяльності, тісно пов'язані і переважно визначаються успішністю взаємодії.

Погоджуємося з тезою, що для молодих людей школа та рідний дім, неформальне спілкування з іншими є найважливішими інститутами соціалізації. Становлення даної вікової особливості тісно вплетене у шкільне середовище та освітній простір навчального закладу.

Підлітковий вік є ніби стартовим майданчиком для подальшого розвитку молодої людини, тому, безперечно, виникнення внутрішньої позиції дорослого, «почуття дорослості» має певну динаміку становлення. Психологічні дослідження доводять, що саме прагнення до майбутнього характеризує позицію учнів старших класів та свідчить про те, що попередній віковий період розвитку закінчився і школяр перейшов на інший віковий етап, тобто став юнаком (юнкою) [14].

Центральне новоутворення особистості підлітка, почуття дорослості, пов'язане з якісним зрушенням у розвитку самосвідомості у формі виникнення уявлення про себе. Дієвою стороною цього уявлення є прагнення бути і вважатися дорослим [2]. Саме це специфічне новоутворення більшість науковців вважають психологічним критерієм початкової стадії підліткового віку.

Хоча центральне новоутворення підліткового віку було умовно назване «почуттям дорослості», однак цей термін, на думку деяких авторів (С. Доскач) не повністю розкриває специфіку ставлення підлітка до себе (у суб'єктивному та об'єктивному аспекті) [23]. Зокрема, авторка зауважує, що у підлітків надмірно проявляються окремі риси виокремлення своєї належності до дітей і утвердження більшої дорослості в порівнянні з ними, однак, на її думку, ще відсутнє почуття «справжньої», так би мовити, «повноцінної дорослості». Хоча прагнення до неї і потреба у визнанні оточуючими дорослості підлітка й існує [23]. У нього розрив між реальним і бажаним рівнем дорослості поступово зменшується, однак зберігається на протязі всього підліткового періоду і виступає специфічним стимулом його соціальної активності, спрямованої на засвоєння зразків дорослості

Почуття «дорослості», як правило, вимагає змін у одязі, звичках, відображенні у дзеркалі, самоствердження новими гаджетами, задоволення потреб негативними звичками – паління, алкоголь, психотропні засоби, брутальна поведінка.

«Доросла поведінка» та реалізація її у 11-15 років по-різному впливає на соціальне благополуччя і емоційне самопочуття підлітка, а тривожність посилює невпевненість у собі та впливає на формування адекватно сприймати себе та світ дорослих. Особливо цей страх та тривога загострились в умовах «ковідного» життя та навчання онлайн, де і так нестабільна психіка підлітка ще переживає за фізичне здоров'я батьків, родичів, однокласників, відсутність якісної мережі Інтернет.

Слід зауважити, що вчителям, батькам, психологам та батькам варто зрозуміти, що підліток у стані тривоги переживає, як правило, не одну емоцію, а деяку комбінацію або патерн різних емоцій, кожна з яких впливає на соціальні взаємини, соматичний стан, пізнавальні процеси й поведінку в цілому [35, с.835]. Підліток у стані тривоги постійно очікує несприятливого розв'язання шкільних та домашніх проблем, а коли приходить успіх і визнання, він очікує від оточення на негативну оцінку, критику, засудження та каральні виховні впливи. Тому, батьки та педагоги повинні пам'ятати: причина тривожності, її результати та наслідки – це недостатній розвиток адаптивності усіх психофізіологічних механізмів, які посилюють рівень активності нервової системи і неадекватних реакцій у емоціях та поведінці підлітка.

Аналізуючи вище викладене, слід зауважити, що саме проблеми емоційного самопочуття підлітка, висока тривожність, що посилюють невпевненість у собі, негативно впливають на становлення почуття дорослості, заважають адекватно сприймати себе та світ дорослих.

Активний психічний розвиток підлітка спричиняє суттєві зрушення у спонукальній сфері його особистості, у формуванні нової внутрішньої позиції, на основі якої підліток починає орієнтуватися на «дорослі» цілі.

Підлітковий вік особливо чутливий до «внутрішніх», психологічних проблем. Все більше (не за віком, а за рівнем розвитку) підлітка хвилюють психологічний зміст подій, що відбуваються, дійсність, та все менше для нього стає важливим «зовнішній» контекст події.

«Саме внутрішня позиція – як зауважує О. Власова, – тобто система потреб і прагнень дитини, яка переломлює й опосередковує вплив зовнішнього середовища, стає безпосередньою рушійною силою розвитку у неї нових психічних якостей» [12]. Нова внутрішня позиція підлітка проявляється у виникненні потреби відповідати не тільки вимогам тих, хто його оточує (як це характерно для молодших школярів), а й власним вимогам і самооцінці.

1.2. Вікові особливості становлення «почуття дорослості» у підлітків

Підлітковий вік характеризується значними особистісними змінами, які мають складний і суперечливий характер, про що наголошують у своїх наукових розвідках більшість дослідників, Н. Гаращенко, О. Вашківська, С. Грановська, М. Савчин, В. Поліщук, З. Ковальчук, Н. Завацька, В. Роменець, О. Власова, М. Савчин, К. Левін, Ж. Піаже, Д. Фельдштейн та ін. Така позиція вчених зумовлена багатьма чинниками, зокрема, якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним переломом попередніх внутрішніх позицій, особливостей активності, інтересів, ціннісних орієнтацій і стосунків дитини. Як правило, це відбувається за досить короткий час, здебільшого має несподіваний характер і надає процесові розвитку стрибкоподібного, бурхливого та ситуативного характеру. Ускладнюється і виховання підлітка, оскільки підліток часто не піддається ефективним щодо молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір, протест (упертість, грубість, негативізм).

Вияв протесту підлітка вказує на те, що він є ініціатором змін, а дорослі часто цьому чинять опір. Такий стан може тривати протягом короткого або довготривалого періоду, і виходи з цієї ситуації можуть бути різними, але, як правило, з однаковим результатом – становлення відносин нового типу, заснованих на інших, ніж у дитинстві нормах. Слід зазначити, що перебудова соціальної ситуації розвитку в підлітковому віці полягає саме в поступовому переході від характерного для дитинства типу стосунків дитини і дорослого до якісно нового типу, властивого взаємостосункам дорослих людей. Такі значні зрушення припадають якраз на підлітковий період у якому створюються «неповторні» стосунки між дитиною і соціальним середовищем, формуються нові способи соціальної взаємодії підлітка й дорослих. Старі способи руйнуються, все більше витісняються, з'являються нові, але водночас вони й

співіснують, що створює значні труднощі як для дорослих, так і для підлітка [51].

Але особистістю, суб'єктом, носієм соціально-людської діяльності підліток стає тільки в результаті виконання діяльності, яка спочатку все більше набуває самостійності. Саме в діяльності зростаюча особистість підлітка проходить шлях від самосприйняття через самоствердження до самовизначення, відповідальності та самореалізації [39].

Самосприйняття підлітка перебуває у тісній взаємодії з рефлексією – здатністю його до самопізнання глибинних пластів своєї психіки, усвідомлення закономірностей власної діяльності, ієрархії мотивів і смислів свого існування. Здатність підлітка до самоаналізу подій життя і станів самосвідомості детермінує розвиток не лише рефлексивних механізмів, а й самоакцептації. Особистісно-рефлексивна регуляція сприяє «відшліфуванню» самоакцептивної атрибуції та проявляється в соціально прийнятній поведінці підлітка [13].

Відкриття свого внутрішнього світу для підлітка стає важливою, радісною і хвилюючою подією, однак часто викликає також багато тривожних і драматичних переживань, про що ми вже вище зазначали. Як правило, поряд з усвідомленням власної унікальності, неповторності, несхожості на інших у підлітка виникає відчуття самотності. Несформоване «Я» розпливчасте, дифузне, тому воно часто переживається як смуток, неспокій або почуття внутрішньої спустошеності, яку необхідно заповнити. Відтак, у підлітка зростає потреба у спілкуванні, водночас підвищується вибірковість до партнерів для спілкування, потреба в усамітненні. Підліток прагне пізнати й удосконалити, зрозуміти себе, зокрема свої сильні та слабкі сторони; усвідомити своє призначення, місце і роль серед людей; прогнозувати своє майбутнє. Підліткам притаманне активне прагнення різними способами підтримувати своє Я, свою самооцінку (Г. Балл, С. Максименко, М. Савчин та ін.)

Однак, для підліткового віку характерні різкі коливання самооцінки, як правило, зі схильністю до її заниження, особлива критичність самооцінки,

гостра реакція на невдачу, прагнення приховати свої слабкості, підвищений інтерес до зовнішності. На думку дослідників, у 12-13 років зберігається негативне ситуативне ставлення до себе разом із загальним схваленням себе [7; 57].

Результати досліджень А. Прихожан, М. Толстих, показують, що підлітки з дещо завищеним рівнем самооцінки, як правило здатні ставити перед собою складніші й достатньо віддаленіші в часі цілі та докладають чимало зусиль для їх досягнення [38]. Об'єктивність самооцінки у підлітків залежить від здатності до саморефлексії, характеру внутрішнього діалогу, що може здійснюватись з орієнтацією на різні критерії. Підліток може порівнювати себе із самим собою (Я – у минулому – Я у теперішньому – Я у майбутньому). В період від 12 до 13 років у підлітків зростає частота таких проявів як: «стосунки з оточуючими», «цінності та переконання», «дорослість та самостійність» [30]. Також підлітки часто можуть переоцінювати чи навпаки, недооцінювати свої можливості.

На думку М. Боришевського [18], підліткам притаманна невідповідність самооцінки до становища в колективі ровесників, однак з віком їх самооцінка набуває динамічних змін, але більш стійкіший її характер притаманний тим підліткам, які мають завищену самооцінку.

Саме з появою нових структурно-функціональних особливостей самосвідомості особистості пов'язане «зародження у підлітків рефлексії (здатності «бачити себе очима інших»), тобто усвідомлення себе як особистості, що має певні, притаманні саме їй якості» [14]. Завдяки рефлексії, з'являється інтерес до свого внутрішнього світу, потреба у порівнянні себе з іншими, і як наслідок, виникає потреба у моральному ідеалі.

Глибина та інтенсивність рефлексії у підлітків залежать від багатьох соціальних, індивідуально-типологічних та біографічних (умови сімейного виховання, стосунків з однолітками, оточуючими) чинників, співвідношення яких на сьогодні ще не достатньо вивчено.

Виникнення рефлексії – необхідна умова становлення почуття дорослості, формування внутрішньої позиції дорослого у підлітків. Інтенсивний розвиток рефлексії спричиняє зміни у структурі свідомості підлітка та його ставлення до оточуючих [14].

Успішне становлення внутрішньої позиції підлітка значно залежить від рівня розвитку та сформованості його особистісних якостей, а саме: самостійності, відповідальності, дисциплінованості, ініціативності.

Відтак, становлення особистісної рефлексії, розвиток самосвідомості, інтегральної самооцінки мають вагомий вплив на виникнення «почуття дорослості», внутрішньої позиції у підлітка, якій притаманне усвідомлення власного внутрішнього світу, загострення уваги на рисах власного характеру, прояви у стосунках з оточуючими. Становлення рефлексії у підлітків впливає на їх прагнення до самовиховання, саморозвитку та критичного ставлення до себе, бажання розуміти інших людей.

У підлітковому віці внутрішня позиція стає змістовнішою та видозмінюється та впливає на появу прагнення зайняти нову «дорослу» нішу у суспільстві. Очевидно, що як наслідок, у підлітка виникають бажання і вимоги, щоб оточуючі ставилися до нього як до дорослого. Як зауважує М. Савчин, підліток більше не хоче належати до товариства дітей і водночас усвідомлює, що він ще не дорослий.

На думку Н. Завацької, «закони зовнішнього зумовленого розвитку особистості – це внутрішні закони. Із цього виокремлюється справжнє розв’язання проблеми розвитку і навчання, розвитку і виховання». Аналізуючи дане твердження та результати досліджень Н. Гаращенко, О. Вашківської, С. Грановської, М. Савчина, В. Поліщука, З. Ковальчук, Н. Завацької, В. Роменець, Г. Балл, дослідниця С. Доскач пропонує у процесі становлення почуття дорослості виділяти *об’єктивну дорослість* – готовність підлітка до життя в суспільстві дорослих та *суб’єктивну дорослість* – розвиток почуття дорослості та тенденції до дорослості [23]. Крім того, дослідниця зазначає, що

на процес становлення почуття дорослості впливають конкретні соціальні обставини життя дитини, які визначають: 1) тривалість підліткового періоду; 2) наявність або відсутність кризи, конфліктів, труднощів; 3) характер самого переходу від дитинства до дорослості [23].

Аналізуючи вікові особливості становлення почуття дорослості важливою є думка Н. Холла, який вважає, що основним бажанням підлітка є не тільки прагнення стати дорослим, але і нестримне бажання навчитися бути ним [8]. Саме нове уявлення підлітка про себе, прагнення увійти до світу дорослих – стрижнева особливість особистості цього віку, яка є її структурним центром, афективно-потребним ядром та визначає зміст і основні напрямки соціальної активності підлітка, систему його соціальних реакцій і специфічних переживань [8].

Поява таких змін зумовлена ходом психічного розвитку дитини та виникає в той період, коли вона починає усвідомлювати себе суб'єктом у системі людських відносин, суб'єктом, який займає певне місце в житті. У дитини з'являється переживання себе як соціальної істоти. Зі зміною соціальної ситуації розвитку неминуче відбувається і формування нової внутрішньої позиції [14]. Такий рівень розвитку самосвідомості тісно пов'язаний з виникненням специфічного новоутворення, яке більшість науковців позначають поняттям «внутрішня позиція», що сприяє виникненню потреби в життєвому самовизначенні до кінця підліткового віку.

Внутрішня позиція – це ставлення людини до будь-якого явища або речі, їх оцінка, що ґрунтуються на її досвіді, моральних принципах, переконаннях тощо. Позиція не просто дає оцінку речам і явищам, а демонструє становище, яке займає особистість щодо них, показує форму і рівень участі або неучасті в подіях, які оцінюються, характер виконання людиною соціальних ролей, характеризує особистість дитини в цілому [43, с. 89-90]. На думку В. Поліщука, внутрішня позиція виявляється у спрямованій активності дитини, та вмінні відстоювати власну думку, самостійно мислити, продукувати власні ідеї.

Як наслідок, у підлітків поступово формуються самостійність і незалежність мислення. «Внутрішня позиція має певну структуру і зумовлює всю систему ставлень особистості до дійсності, до самої себе, до оточуючих. Через внутрішню позицію переломлюються дії, які виникли внаслідок впливу навколишнього середовища» [13]. Внутрішня позиція – стійка система ставлень людини до певних сторін дійсності, яка проявляється у відповідній поведінці та вчинках [5]. Результати досліджень І. Беха, М. Боришевського та ін. доводять, що внутрішня позиція постійно змінюється, а її зрілість характеризується несуперечливістю та відносною стабільністю. Динаміка внутрішньої позиції зумовлює характер виникнення та вдосконалення складних особистісних новоутворень [9].

Виникнення внутрішньої позиції стає переломним моментом у розвитку дитини. У підлітка внутрішні умови розвитку визначають його прагнення стати дорослим, що впливає на виникнення «почуття дорослості», внутрішньої позиції дорослого, виникають стійкі мотиви, пов'язані з уявленнями і намірами щодо власного майбутнього життя і діяльності. Ці наміри, як правило, мають неусвідомлений характер, однак потреба визначитися у майбутньому вже існує.

Відтак, підлітковий вік характеризується психологічними змінами у структурі особистості: становлення самосвідомості, виникнення рефлексії, появою інтегральної самооцінки, формуванням та інтенсивним розвитком особистісних якостей (самостійності, відповідальності, дисциплінованості). Ці зміни зумовлюють виникнення потреби у саморозвитку, самореалізації, само детермінації, сприяють становленню «почуття дорослості», внутрішньої позиції дорослого у підлітків, що в свою чергу у відповідній поведінці, діях і вчинках. «Почуття дорослості» як якісне новоутворення характеризується динамічністю, а її зрілість має несуперечливі та відносно стабільні ознаки.

1.3. Характеристика основних показників особистісного новоутворення підліткового віку

Підлітковий вік, як ми вже зазначали, характеризується якісними особистісними змінами, в основі яких покладена головна якість цього вікового етапу – становлення «почуття дорослості», центральне особистісне новоутворення, що виникає внаслідок значних зрушень у внутрішньому і зовнішньому плані дій. Внаслідок чого розвивається самосвідомість, з'являється рефлексія, відбувається усвідомлення себе як особистості, яка володіє лише їй притаманними якостями, що впливає на виникнення у підлітка специфічної потреби у саморозвитку, самоствердженні, самодетермінації, які сприятимуть у майбутньому самореалізації підлітка, прагнення знайти своє місце в суспільстві вже як дорослої особистості [9]. Таке прагнення породжує у підлітка бажання глибше зрозуміти самого себе, розвиває у нього почуття *відповідальності, критичне ставлення до себе та інших людей*. Що в свою чергу розвиває у підлітка потребу зіставляти якості інших людей, зокрема відповідальності, з рисами власної особистості. Стаючи активним суб'єктом діяльності, людина відповідає за свої дії перш за все перед самою собою [35, с.15].

Дослідник Е. Штерн, аналізуючи підлітковий вік як один з етапів формування особистості, наголошує, що саме в цьому віці виникає активне прагнення зрозуміти себе, розібратися у власному внутрішньому світі, у проживанні своїх емоційних станів. Розвиток самосвідомості у підлітків сприяє виникненню інтересу до власної особистості [46].

Приблизно у 15 років, у період особистісної нестабільності, пошук себе змінюється періодом внутрішньої стабілізації уявлень про себе, тобто відбувається формування Я-концепції (образи Я інтегруються, виникає стійке ставлення до себе, засвоюються дії самовпливу), яку вважають центральним новоутворенням періоду юності. Пізніше почуття дорослості переростає у «почуття зрілості» (розвинене почуття «самості»), без якого людина не може відчутти своєї особистісної, соціальної, професійної визначеності, оцінити

результативність процесу самовдосконалення. Тобто простежується певна динаміка безперервного внутрішнього особистісного зростання [46].

Виникнення «почуття дорослості» проявляється у прагненні підлітка до незалежності, самостійності, автономності. З одного боку, більшість підлітків надто прив'язані до батьків, родичів і часто до своїх педагогів, але з іншого – підлітки претендують на самостійність, заявляють про свої права, активно відстоюють свою незалежність. Надмірна опіка батьків або вчителів, призводить до того, що підлітки сприймають такі прояви як обмеження своїх права і неповагу до них, як до особистості. Тому, часто у відповідь підліток може проявляти грубість, стає нестерпним, іноді некерованим, активно опирається будь-яким впливам [20]. Одночасно вони можуть ставати нетерпимими до недоліків інших людей, категоричними у своїх вимогах до них [41].

Прояви автономії підлітка прийнято розрізняти, – *поведінкову* (набуття незалежності й свободи, достатньої, щоб без зовнішнього керівництва реалізовувати самостійні дії) та *емоційну* (позбутися від дитячої емоційної залежності від батьків) [41]. Третьою формою прояву автономії є *інтелектуальна автономія* (можливість самостійно мислити, приймати відповідні самостійні рішення тощо). Безперечно, ці форми умовно незалежні, позаяк фактично вони взаємозумовлені й можуть проявлятися в аналогічних поведінкових реакціях.

Суб'єктивне переживання «почуття дорослості» визначається рівнем розвитку у підлітка таких особистісних утворень як: самостійність, відповідальність, дисциплінованість. Від ступеня розвитку відповідальності залежить позиція підлітка – вважатися дорослим, лише справляти враження чи насправді бути дорослим, тобто самостійно приймати відповідальні рішення, визнавати власні помилки та виправляти їх, адекватно реагувати на критику і самокритично ставитись до себе [23]. Якраз саме у цей період підліток починає яскраво відчувати свою причетність до суспільства, до творення власного

життєвого шляху. Успіх від власних дій та вчинків закріплює уявлення про себе як дорослого, неуспіх, навпаки, повертає до дитячих проявів поведінки, викликає переживання меншовартості [23]. Почуття відповідальності створює фундамент для поступового переходу від почуття дорослості до почуття зрілості.

«Почуття дорослості» у підлітків впливає на: переживання, цінності, ідеали, норми, орієнтації, життєдіяльність в цілому (спілкування, навчання, суспільно корисна праця) і стосунки з оточуючими (однолітками, батьками, вчителями, іншими дорослими). Спонукальній сфері підлітків притаманний перехід від дотримання зовнішніх вимог, моральних норм до особистісної активності, яка ґрунтується на власних нормах, ідеалах, намірах, цілях. Як наслідок, на цьому життєвому етапі починає формуватися певний світогляд як основний мотив і регулятор поведінки [32].

Формування у підлітковому віці значних видів дорослості відбувається на основі набуття практики стосунків з оточуючими, які побудовані за зразком стосунків дорослих, у діяльності. Відтак, підліток орієнтується на зразки й еталони дорослих, що пов'язано з особливістю соціальної ситуації розвитку, яка сприяє виникненню суперечності між зростаючою самостійністю та обмеженими можливостями в її реалізації. Підліток починає ставитись до себе як до самостійної особистості, яка вчиться брати на себе відповідальність за власні вчинки, він хоче, щоб до нього інші також ставились як до дорослого, обстоює своє право на «дорослу» позицію, самостійність, незалежність. Ця суб'єктивна складова почуття дорослості відображає особливу форму свідомості [30].

Слід зауважити, що поряд із почуттям дорослості існує й так звана *тенденція до дорослості* (або претензія на дорослість) – прагнення виглядати та вважатися дорослим [12]. Ця тенденція до дорослості означає рух, перехід від нижчого до вищого рівня розвитку та характеризується певними ознаками свого становлення.

Ще одним важливим проявом дорослості у підлітковому віці є розвиток інтересів, які зумовлюють різні сфери життєдіяльності підлітка. Інтереси є одними з головних характеристик особистості людини, загалом їх визначають як емоційний прояв потреб. Слушною на нашу думку є твердження Л. Виготського, який вважає, що інтереси виступають інтегральним утворенням у свідомості дитини, яка розвивається [12, с. 67].

В подальшому інтереси підлітків все більше диференціюються і набувають відносної стійкості. Особистісні інтереси характеризуються тим, що чим більше вони задовольняються, тим більш стійкими і напруженими вони стають, на відміну від епізодичних (ситуативних). Як зауважує А. Лічко, надмірна вираженість інтересів підлітків до чого-небудь може набути характеру захоплення [32]. Дослідник виділяє такі типи підліткових захоплень:

- інтелектуально-естетичні захоплення пов'язані з глибоким інтересом до улюбленої справи (музики, малювання, винахідництво або конструювання і т. ін.);

- тілесно-мануальні захоплення пов'язані з намаганням зміцнити свою силу, витривалість, набути спритність або певні майстерні мануальні навички. Сюди відносяться заняття різними видами спорту, а також прагнення навчитися щось майструвати, вишивати, їздити на авто;

- лідерські захоплення зводяться до пошуку ситуацій, де можна бути ватажком, керувати, щось організувати, спрямовувати інших, навіть якщо це торкається випадкових ситуацій. Різноманітні захоплення – гуртки, спортивні секції, суспільно-корисна діяльність – легко змінюються, поки не попадеться співтовариство, яке вдасться підпорядкувати собі;

- накопичувальні захоплення – це колекціонування в усіх його видах;

- егоцентричні захоплення – всякого роду заняття, головна сторона яких, завоювання уваги оточуючих (художня самодіяльність, спортивні змагання і т.п.) а також захоплення вишуканим одягом, щоб привернути увагу інших;

– азартні захоплення – онлайн-ігри, гра в карти, ставки на хокейних і футбольних матчах, різного роду парі на гроші;

– інформативно-комунікативні захоплення виявляються у прагненні отримати нову легку інформацію, що не вимагає критичної інтелектуальної переробки, а також потреба в безлічі поверхневих контактів. Споглядання всього того, що відбувається навколо, детективно-пригодницькі фільми, рідше книги того ж змісту, багатогодинне проведення вільного часу перед телевізором утворюють зміст цього виду захоплень [32].

Варто зауважити, що сьогодні актуальною психолого-педагогічною проблемою для сучасних підлітків є характерне недостатнє розмаїття інтересів і захоплень. Сучасні підлітки надмірно часу проводять в Інтернеті, соцмережах, дивляться відео, слухають музику (63% від числа опитаних), спортом займаються близько 3% підлітків, а у 15% немає ніяких захоплень і час вони проводять байдуючи [32].

Отже, на становлення «почуття дорослості» у підлітків впливають інтереси та захоплення, які мають слабо виражений характер, однак їх вплив на особистість підлітка може бути визначальним (телебачення, комп'ютер, Інтернет).

Як ми вже зазначали вище (див. 1.1.), на становлення почуття дорослості у підлітка впливають зміни в емоційній сфері його особистості, зокрема зростання егоцентричних емпатійних переживань. Тому часто у підлітків виникають такі емоції як: страждання, сум, страх, радість у відповідь на смуток і, навпаки, переживання заздощів, але дуже бурхливо себе поводити через дрібниці.

У дівчат спостерігаються більше виражені емоційні порушення ніж у хлопців, вони стають надмірно образливі, можуть заплакати без приводу, у них часто змінюється настрій. Хлопці ж стають непосидючими, їх дії супроводжуються надмірною активністю, зайвими рухами (часто не можуть всидіти на місці, крутять щось у руках).

Слушною є думка Роберта Хевінгхерста, який вважає одним із основних завдань розвитку в підлітковому віці досягнення емоційної незалежності від батьків. У підлітка повинні сформуватися стосунки, що ґрунтуються не тільки на взаєморозумінні, прив'язаності та повазі, але й свободі від емоційної залежності [58].

Гіперопіка з боку батьків зумовлює формування у дитини таких якостей як: несаможиттєвість, залежність від їх думки, безпорадність, безініціативність, безвідповідальність, що ускладнює формування у підлітка внутрішньої автономії і, як наслідок, в подальшому становленні дорослості [58].

І навпаки, довготривала емоційна напруга, пов'язана з депривацією батьківської любові, гіпоопіка, перешкоджає адекватному психосоціальному розвитку, сприяє фіксації інфантильних форм поведінки, яка проявляється в емоційно-вольовій незрілості підлітка, слабо розвиненому почутті відповідальності, відсутності планів на майбутнє, низькій фрустраційній толерантності [37].

Конкретним змістовим наповненням процесу набуття підлітками дорослості є оволодіння ними певними знаннями, соціальними вміннями і навичками, особистісними якостями, а засвоєння нормативних принципів, цінностей і установок [47].

Відтак, почуття дорослості у підлітків – це особистісне новоутворення, яке характеризується змінами в когнітивній, емоційній та поведінковій сферах. Інтерес до дорослого змісту життя є важливим, центральним, однак не єдиним показником почуття дорослості у підлітків.

Почуття дорослості у підлітків впливає на зміни особистісної сфери, а саме: а) когнітивна (уміння самостійно думати, робити умовисновки, займатися самоосвітою тощо); б) спонукально-вольова (ідеали, цінності, дорослі інтереси, захоплення, воля); в) самосвідомість (самопізнання, саморозкриття, самоствалення, самодетермінація); г) емоційна сфера (переживання, настрої, афективні стани) [34].

Особистість підлітка є складною системою властивостей, які стають базою для формування у подальшому почуття дорослості, внутрішньої позиції дорослого, що задовольняє його прагнення бути дорослим. Співвідношення і варіативність характеристик підліткового періоду розвитку детермінуються виникненням механізмів становлення внутрішньої позиції дорослого: 1) самооцінка; 2) особистісна рефлексія; 3) емпатія; 4) наслідування [47].

Проаналізуємо більш детально кожен з цих механізмів. Самооцінка особистості характеризується внутрішніми (особистісними) і зовнішніми (соціальними) ознаками у своїх проявах [31].

Реалізація емпатії в поведінці особистості залежить від того, які мотиви (егоїстичні чи альтруїстичні) домінують у її поведінці. У зв'язку з цим вчені виокремлюють відповідно два типи емпатії, які відповідають тій чи іншій спрямованості особистості: співпереживання і співчуття [17].

Співпереживання розглядають як пасивну форму емоційного відгуку на переживання іншого та намагання уникнути неприємних переживань. Співчуття виражається в готовності зрозуміти іншого, допомогти йому в критичній ситуації [17].

Особливістю виникнення почуття дорослості є очікування підлітками рідних, емоційно теплих стосунків від оточення. Однак, часто підлітки не відповідають тим же самим, до прикладу, відстороняються від обіймів, поцілунків, з боку батьків. Переживання за близьких проявляється у піклуванні, допомозі рідним. Прагнення до сприйняття і розуміння інших у міжособистісному спілкуванні сприяє розвитку емпатійності (здатності до співчуття, співпереживання). Особливістю прояву емпатії підлітка виступає прагнення до налагодження емоційного контакту з однолітками, що вказує на намагання підлітка стати дорослим [12].

Саме завдяки емпатії підліток вчиться розуміти, сприймати і співчувати іншим людям. Проникнення у світ почуттів іншого – це важливий процес, який

сприяє виникненню у людини відповідальності за свої дії, вчинки, поведінку як перед іншими людьми, так і перед власним сумлінням.

Наступним механізмом внутрішньої позиції дорослого у підлітків є наслідування. До його складу входять внутрішня і зовнішня ідентифікація [43]. Адже неусвідомлене ототожнення себе з іншими, уподібнення себе є суттєвою рисою дорослішання. Ідентифікація також може розглядатися як емоційно-когнітивний процес усвідомлення себе з об'єктом наслідування, запозичення важливих його характеристик [43].

Внутрішня ідентифікація містить виникнення передумов для формування у підлітків особистісних структур того, кого вони прагнуть наслідувати. Це проявляється у створенні ідеалу, виробленні власних ціннісних орієнтацій, виникненні інтересів. Саме прагнення підлітка до саморозвитку сприяє виникненню такого механізму, як наслідування.

Зовнішня ідентифікація сприяє ототожненню підлітка зі значущим дорослим або із загальними стереотипами поведінкових характеристик референтної особи: наслідування зовнішнього вигляду, проявів поведінки. Зовнішні чинники становлення почуття дорослості у підлітків:

- 1) спілкування (налагодження суспільних стосунків, взаємодія з однолітками, батьками, вчителями та іншими);
- 2) суспільно корисна діяльність (виконання завдань, обов'язків, доручень, прагнення нести соціальну відповідальність);
- 3) навчальна діяльність;
- 4) засоби масової інформації;
- 5) комп'ютерні онлайн-ігри, Інтернет [33].

До внутрішніх чинників відносять: а) усвідомлення себе дорослим, (прагнення знайти своє Я, рефлексія); б) особистісні якості і риси дорослості (відповідальність, самостійність, дисциплінованість); в) самостійна інтелектуальна активність (самоосвіта); г) дорослість у спонукальній сфері

(побудова системи мотивів, формування свідомої і вольової регуляції поведінки) [23].

Зовнішніми чинниками є: а) оцінки оточуючих (ровесників та дорослих); б) становлення особистості як «соціального суб'єкта»; в) відповідальність у виконання завдань, обов'язків, доручень; г) реалізація нормативних цінностей і установок. Вагомими чинниками становлення почуття дорослості є саме внутрішні (особистісні), а не зовнішні [23].

Почуття дорослості формується з розвитком самосвідомості під впливом таких інститутів соціалізації як сім'я, школа, церква. Особливого значення набувають для підлітків форми спільної діяльності з дорослими, коли кожен несе відповідальність за свою частину спільної роботи.

Отже, почуття дорослості є центральним новоутворенням саме підліткового віку, позаяк підліток відкриває свій неповторний і мінливий внутрішній світ, аналізує власні переживання, особистісні якості та риси, особливості міжособистісних стосунків із дорослими і ровесниками. У підлітка виникає уявлення про себе як ідеального і потреба у розумінні себе самого, ставлення до самого себе уже як до дорослого. У підлітка розвиваються уявлення та почуття себе певною мірою дорослим. Часто це самоставлення має не обов'язково усвідомлений характер.

Висновки до розділу 1

Отже, проблеми емоційного самопочуття підлітка, висока тривожність, що посилюють невпевненість у собі, негативно впливають на становлення почуття дорослості, заважають адекватно сприймати себе та світ дорослих. Активний психічний розвиток підлітка спричиняє суттєві зрушення у спонукальній сфері його особистості, у формуванні нової внутрішньої позиції, на основі якої підліток починає орієнтуватися на «дорослі» цілі.

Підлітковий вік особливо чутливий до «внутрішніх», психологічних проблем. Все більше (не за віком, а за рівнем розвитку) підлітка хвилюють

психологічний зміст подій, що відбуваються, дійсність, та все менше для нього стає важливим «зовнішній» контекст події. Нова внутрішня позиція підлітка проявляється у виникненні потреби відповідати не тільки вимогам тих, хто його оточує (як це характерно для молодших школярів), а й власним вимогам і самооцінці.

Почуття дорослості формується з розвитком самосвідомості під впливом таких інститутів соціалізації як сім'я, школа, церква. Особливого значення набувають для підлітків форми спільної діяльності з дорослими, коли кожен несе відповідальність за свою частину спільної роботи.

Отже, почуття дорослості є центральним новоутворенням саме підліткового віку, позаяк підліток відкриває свій неповторний і мінливий внутрішній світ, аналізує власні переживання, особистісні якості та риси, особливості міжособистісних стосунків із дорослими і ровесниками. У підлітка виникає уявлення про себе як ідеального і потреба у розумінні себе самого, ставлення до самого себе уже як до дорослого. У підлітка розвиваються уявлення та почуття себе певною мірою дорослим. Часто це самоставлення має не обов'язково усвідомлений характер.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ «ПОЧУТТЯ ДОРΟΣЛОСТІ» У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Програма та методи емпіричного дослідження

Гіпотеза дослідження зумовила розробку програми експерименту і підбір відповідних методик, валідність яких перевірялася на наступному етапі нашого дослідження, котрим виступав власне експеримент, завданням якого було вивчення особливостей становлення «почуття дорослості» у підлітків.

Експериментальний етап охоплював визначення експериментальної ситуації, експериментального фактора й експериментального об'єкта дослідження.

Обсяг вибірки – 153 обстежуваних – підлітки 12-15 років (77 – 12-13 та 78 – 14-15-річних підлітків).

Предметом психологічних досліджень проблеми становлення почуття дорослості найчастіше виступає структура і компоненти внутрішньої позиції дорослого у підлітків. Одним із важливих практичних завдань психодіагностики особистості є створення об'єктивного підґрунтя для побудови адекватного образу людини.

З метою зменшення суб'єктивності отриманих результатів і досягнення їх більшої вірогідності в основу нашого експериментального дослідження покладено такі принципи: цілісності, комплексності, використання взаємодоповнюючих методик, єдності якісного та кількісного аналізу, а також використання параметричної та непараметричної статистики.

Для дослідження особистості підлітка в психодіагностиці, зокрема, виділяють такий підхід, як психометричний. Саме він був покладений в основу нашого дослідження. Психометричний підхід зорієнтований на виявлення стосунків суб'єкта з об'єктивним світом і реалізується в методиках-

опитувальниках. Позитивним моментом цього підходу є те, що цей підхід є засобом для вимірювання кількісних змінних особистості.

Отже, підбір власне робочих методик, ми здійснювали на основі принципів цілісності та комплексності. Почуття дорослості є головною якістю, основним новоутворенням підліткового періоду розвитку і має вагомий вплив на становлення особистості підлітка.

Досягнення головної мети експериментального дослідження, яка полягала у зборі інформації про особливості процесу становлення зростаючої особистості, забезпечувалося комплексним підбором методик, які дозволили відносно швидко отримати необхідну інформацію і водночас підтверджували її достовірність і надійність.

Проаналізуємо детальніше діагностичні методики, які використовувалися у дослідженні.

За допомогою методики, розробленої С.Р. Пантелеєвим, здійснювалася діагностика ціннісних самоствавлень дорослого у підлітків (*див. додаток*).

Методика спрямована на визначення не лише загального рівня емоційно-ціннісного ставлення до себе, а й дозволяє отримати дані відносно елементів його структури [32].

Опитувальник складається з 57 тверджень, з яким досліджувані можуть погоджуватися або не погоджуватися. Подача інструкції та процедура опитування були спрямовані на зниження впливу соціальної бажаності та прагнення самоподачі досліджуваних.

Обробка результатів здійснювалася за допомогою узагальнення відповідей і встановлення змістових зв'язків між ними за такими шкалами:

- внутрішня чесність (відкритість) – виражає глибоке або поверхове, відкрите або захисне проникнення в себе;
- самовпевненість – задає ставлення до себе як упевненої, самостійної, вольової людини, якій є за що себе поважати, – позитивний полюс шкали або

незадоволення своїми можливостями, відчуттям слабкості, сумнівом у здатності викликати повагу – негативний полюс;

– самокерівництво – відображає почуття суб'єкта з приводу керованості і передбачення власного „Я”;

– відображене самоствалення – відображає уявлення суб'єкта про те, що його особистість, характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення, розуміння або протилежні їм почуття;

– самоцінність – відображає відчуття цінності власної особистості і одночасно, передбачувану цінність свого „Я” для інших;

– самоприйняття – в основі шкали лежить почуття симпатії до себе, згоди із своїми внутрішніми спонуканнями, прийняття себе таким, який ти є, разом із деякими недоліками;

– самоприхильність – відображає бажання або небажання змінюватися по відношенню до наявного стану;

– внутрішня конфліктність – передбачає тенденцію до надмірного самокопання і рефлексії, що протікають на загальному негативному емоційному фоні ставлення до себе;

– самозвинувачення – пов'язана із самозвинуваченням, негативними емоціями на адресу „Я” [32].

Проективна методика „Незакінчені речення” налічує 20 незакінчених речень (див. додаток). Запропоновані вислови у своєму змісті стосувалися проблеми ставлення підлітків до: самих себе, батьків, однолітків, інших оточуючих як дорослих, свого дорослого майбутнього.

Кожному обстежуваному окремо було запропоновано опитувальники і подано інструкцію: „Необхідно закінчити розпочате речення, дописати його швидко, не задумуючись”. Проведення цієї методики мало на меті визначити ставлення підлітків до себе, свого майбутнього, до дорослих, однолітків і виконання завдань.

Головним критерієм аналізу результатів слугували зміст закінчення запропонованого речення. Основними були ті погляди підлітків, що вказували: на адекватне уявлення про свою поведінку у критичних ситуаціях; на позитивне ставлення до вчителів, батьків, однолітків; спрямованість на оптимістичне майбутнє, успіх, удачу; прагнення долати труднощі у навчанні.

Нами була використана анкета, спрямована на визначення змістових характеристик і рівня сформованості внутрішньої позиції дорослого у підлітків (див. додаток). Питання анкети мають відкриту форму. Крім того, вони поділяються на головні та контрольні, останні з яких установлюють міру правдивості відповідей респондентів. Особлива увага приділялася запитанням, як спрямовувалися на визначення уявлень підлітків про дорослість, її психологічні особливості та індивідуальні розбіжності у судженнях, ставленнях, поведінці, зовнішньому вигляді. За допомогою запитань анкети визначались уявлення дітей про особливості характеру, поведінки, діяльності, всієї системи ставлень до дійсності з погляду дорослої людини.

Кожному респонденту було запропоновано відповісти на запитання: „Який рівень кожного з перелічених нижче якостей характеризують дорослу людину?” Аналіз результатів здійснювався за 10-бальною шкалою. Одночасно з цим було здійснено обстеження вибірки підлітків того ж віку. Індивідуальна діагностика проводилася за допомогою експрес-діагностики за тим самим вибором особистісних якостей, яка була для 12-14-річних підлітків.

У дослідженні дорослості, її змісту і форм прояву було запропоновано подати опис ситуації, в якій підліток почував себе в минулому або почував би себе дорослим. Цей метод ґрунтується на психологічному аналізі внутрішніх переживань через зовнішні прояви. Основні бачення підлітків, які слугували для нас критеріями визначення сформованості почуття дорослості, були: почуття, переживання, ставлення, думки, особистісні якості, які характеризували феномени, що проявлялися у ситуації дорослості.

Для проведення експерименту необхідно мати аркуш паперу і ручку. Досліджуваному надавалося 2-3 хвилини на пригадування (придумування) ситуації і відтворення її подій подумки. Потім промовляли інструкцію: „Опиши ситуацію, в якій би ти почував(ла)ся колись або почував(ла) б себе дорослим(ою)”.

Якщо обстежений відмовлявся писати, то ми уточнювали, що орфографічні помилки не будуть братися до уваги, а тільки зміст розповіді. Після закінчення нами з'ясовувались особливості змісту написаного.

Результати виконання цього завдання оцінювались за такими критеріями:

- якості характеру, які проявлялись у зазначеній ситуації (прояв дорослих якостей під час виконання обов'язків, доручень);
- висвітлення позитивних або негативних сторін дорослості (наприклад: виникнення шкідливих звичок або відмова від них);
- критичне ставлення до власної поведінки та поведінки інших – батьків, однолітків, педагогів, інших дорослих;
- прояв дорослості у спілкуванні й міжособистісних стосунках (відстоювання власної думки, захист своїх прав, використання у спілкуванні сленгів, ненормативної лексики і, навпаки, комунікабельність, толерантність, культура поведінки).

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей становлення «почуття дорослості» у підлітків

У підлітковому віці актуалізується увага до власної особистості, що активізує процес пізнання власної особистості. Переоцінка цінностей у критичних періодах розвитку створює сприятливі умови для розвитку особистості на наступних вікових етапах.

Цінності включають у себе знання (когнітивний компонент) та оцінку (ставлення). У знаннях людина усвідомлює предметну вираженість світу, а в

оцінках – з'ясовує, чи відповідає дійсність її потребам. Тому ціннісний рівень свідомості має потужний духовний потенціал самовдосконалення людини, її само творення [12].

За рівнями ставлення розподіл можна представити наступним чином: глобальне; само ставлення, диференційоване за самоповагою, самоінтерес і очікуванням ставлення до себе; рівень внутрішніх дій (самовпливів) щодо самого себе або готовності до таких дій (самовпевненість, очікуване ставлення від інших, самоприйняття, самокерівництво, самозвинувачення, самоінтерес та саморозуміння) [27].

За даними використання методики „Діагностика ціннісних само ставлень дорослого у підлітків” С.Пантелеєва було виявлено три рівні само ставлення підлітків, які розподілилися так:

Високий рівень само ставлення (18,4% опитаних) характеризується реалістичною самооцінкою, яка включає в себе орієнтацією підлітків на знання своїх особливостей, якостей та рис свого характеру; наявністю здатності до узагальнення ситуацій, у яких реалізуються оцінені якості; каузальною атрибуцією за рахунок внутрішніх умов; глибоким і різнобічним змістом само оцінюючих суджень, які реалізуються підлітком переважно в проблематичних формах.

Підліткам з середнім рівнем само ставлення (43,2% опитаних) властива непослідовність проявів реалістичних самооцінок: орієнтація підлітків, за допомогою зумовленості самооцінок, в основному на думку оточуючих і залежність думки від оточуючих; орієнтація на аналіз конкретних фактів і ситуацій само оцінювання, каузальна атрибуція за рахунок зовнішніх умов; наявність само оцінюючих суджень порівняно вузького змісту; їх реалізація як у проблематичних, так і в категоральних формах.

У підлітків з низьким рівнем само ставлення (38,4% опитаних) виявлено переважно неадекватну самооцінку: вона має емоційне забарвлення, відсутність підтвердження самооцінки аналізом реальних фактів, каузальною атрибуцією за

рахунок суб'єктивно некерованих умов, неглибоким змістом самооцінюючих суджень і використанням їх переважно в категоричних формах.

Отже, більшість підлітків володіють непослідовністю у проявах реалістичної самооцінки, орієнтуються в оцінці себе на думку оточуючих, самооцінюючими судженнями у вузькому змісті. Це свідчить про те, що соціальна ситуація розвитку в кризові періоди полягає в актуалізації значущості соціального оточення та відкритті підлітком нової ідеальної форми, яка змінює його ставлення до оточуючих і, відповідно, до самої себе. В подальшому такого виду нова форма полягає в ідеалізованому уявленні про дорослість і впливає на розвиток внутрішньої позиції дорослого.

За результатами проєктивної методики „Незакінчені речення” нами було зроблено якісний аналіз, який виявив наступні результати. Найбільшу кількість переваг отримали твердження про те, що уявлення про себе у підлітків формується на основі образу, який склався у родині.

На другому місці за значущістю впливу на самооцінку підлітка є друзі, ровесники, однокласники. Значна кількість підлітків відповіли, що поставлене завдання намагаються виконувати, хоч це не завжди у них виходить, особливо у навчальному процесі.

Незначними виявилися результати у задоволенні загостреної потреби підлітка у суспільному визнанні з боку дорослих, зокрема батьків і вчителів. Зокрема, підлітки часто вказували на те, що: „Дорослі завжди сварять”, „Дорослі повинні поважати дітей”, „Дорослі недостатньо уваги приділяють дітям” і т. ін. Це ще раз вказує на те, що підлітки тяжіють до інтимно-особистісного і стихійно-групового спілкування з ровесниками, до появи різного роду підліткових неформальних утворень.

Отже, тенденції розвитку прагнення підлітків до дорослості, самостійності не зводяться лише до бажання досягти від дорослих визнання, а базуються на розумінні (вже в молодшому підлітковому віці) важливості виконання конкретних суспільно корисних «дорослих» справ, хоч не завжди часом

усвідомлюють їх реальну значущість. Розвиток цих тенденцій визначається змістом різноманітної багатопланової суспільно корисної діяльності, в яку включається підліток.

Наступним етапом у вивченні становлення почуття дорослості підлітків було виявлення значимих якостей, які характеризують дорослу людину. Кожному підлітку було запропоновано відповісти на запитання: „Які з перелічених нижче якостей характеризують дорослу людину?” Аналіз результатів здійснювався за 10-бальною шкалою. Паралельно з цим було здійснено обстеження вибірки підлітків того ж віку. Індивідуальна діагностика проводилася за допомогою експрес-діагностики за тим самим вибором особистісних якостей, яка була у вибірці для 12-15-річних підлітків.

Стосовно специфіки впливу розвитку особистісних якостей на виникнення почуття дорослості у підлітків у реальній практиці вивчення отриманих результатів показало, що уявлення підлітків про особистісні якості дорослої людини відрізняється від стандартного набору характеристик дорослого (визначено за допомогою самозвітів).

Результати проведеного дослідження свідчать про те, що самостійність – (18%), відповідальність – (15%), ініціативність – (14%), працелюбність – (14%), вихованість – (10%), доброта – (7%), наявність власної думки й уміння її відстояти – (5%), дотримання даного слова – (4%) є значущими для підлітків у визначенні внутрішньої позиції дорослого.

Тоді як нехтувані підлітками якості, які характеризують дорослу людину, такі: емпатійність – (1%), цілеспрямованість – (1%), харизматичність – (1%) товариствськість – (1%), ввічливість – (2%), врівноваженість – (3%), чесність – (2%), серйозність – (2%) (див. табл. 2.1.). Перелічені основні якості дорослості, які вказувались опитаними, були нами переведені в бали і визначені за рангами.

За допомогою ранжування вироблено систему якостей внутрішньої позиції дорослого. Дані, отримані за 10-бальною шкалою, усереднені за 153

обстежуваними, і середні проранговані. У таблиці представлено рангові показники значимих та знехтуваних якостей, які, на думку підлітків, характеризують почуття дорослості у них.

Таблиця. 2.1.

**Результати ранжування якостей, які характеризують
почуття дорослості у підлітків**

Ранг	Значущі якості	Загальна к-ть підлітків	Ранг	Нехтувані якості	Загальна к-ть підлітків
1	Самостійність	27	1,5	Емпатійність	1
2	Відповідальність	23	1,5	Цілеспрямованість	1
3	Дисциплінованість	22	4,5	Ввічливість	2
4,5	Працелюбність	21	4,3	Харизматичність	2
6	Вихованість	15	6	Товариськість	3
7	Доброта	11	7	Врівноваженість	4
8	Наявність власної думки і вміння її відстояти	8	8	Чесність	3
9	Людина слова	6	9	Серйозність	4

Обробка результатів нами здійснювалася за допомогою кореляційного аналізу, який уможливив визначення значимих якостей дорослості, їх взаємозв'язок у 12-13 і 14-15-річних підлітків. Результати представлені у таблиці 2.2.

Ми висунули припущення про те, що набір якостей дорослого на думку у 12-13-річних і 14-15-річних відрізняється. Перевірку припущення здійснено з використанням кореляційного аналізу.

Гіпотези:

H₀: кореляція між ієрархіями якостей 12-13 і 14-15-річних не відрізняється від 0.

H₁: кореляція між ієрархіями якостей 12-13 і 14-15-річних статистично значущо відрізняється від 0.

Таблиця 2.2.

Кореляція між ієрархіями якостей 12-13 і 14-15-річних підлітків

№ п/п	Якості дорослості	Ряд 1 12-13р.р.	Ряд 2 14-15р.р.	d	d ²
1.	Активність	8	10	- 2	4
2.	Відповідальність	2	1	+ 1	1
3.	Вихованість	6	11	- 5	25
4.	Дисциплінованість	3	4	- 1	1
5.	Емпатійність	12	5	+ 7	49
6.	Ініціативність	4	3	+ 1	1
7.	Мудрість	5	6	- 1	1
8.	Самостійність	1	2	- 1	1
9.	Твердість характеру	11	7	+ 4	16
10.	Товаристськість	7	9	- 2	4
11.	Працелюбність	9	12	- 3	9
12.	Чесність	10	8	+2	4
13.	Σ	78	78	0	116

Обчислюємо емпіричне значення r_s :

$$R_s = 1 - 6 \cdot \Sigma (d^2) / N \cdot (N^2 - 1) = 1 - 6 \cdot 116 / 12 \cdot (12^2 - 1) = 1 - 696 / 12 \cdot 143 = 1 - 696 / 1716 = 1 - 0,406 = 0,594$$

$$R_s = 0,594$$

$$R_{кр} = 0,58 \quad (p < 0,05)$$

$$0,73 \quad (p < 0,01)$$

$$R_s \text{ емп} > R_s \text{ кр} \quad (p < 0,05)$$

Відповідь: H_0 відкидається. Приймається H_1 . Кореляція між ієрархіями якостей 12-13 і 14-15-річних підлітків, статистично значуща ($p < 0,05$) і є позитивною.

За показниками *Табл. 2.2.* визначаємо розбіжності, які припадають на якості „Вихованість”, „Емпатійність” і „Твердість характеру”, а значимі – „Відповідальність”, „Самостійність”, „Дисциплінованість”, „Ініціативність”.

Зіставимо між собою визначені якості дорослості для оцінки їх значущості окремо для 12-13 і 14-15-річних підлітків (див. табл.2.3).

Таблиця 2.3.

**Результати зіставлення якостей дорослості
у 12-13-річних та 14-15-річних підлітків**

Якості (вік)	Самостійність	Відповідальність	Дисциплінованість	Ініціативність	Кількість
12-13	29	25	14	9	77
14-15	28	29	8	11	76
Σ	57	54	22	20	153

Отже, зіставлення результатів емпіричних і теоретичних розподілів між якостями дорослості у 12-13-річних показує, що вони відрізняються між собою, а розподіли між 12-13 і 14-15-річними значно не відрізняються між собою. Розподіл показників за значущістю на рисунку 2.1.

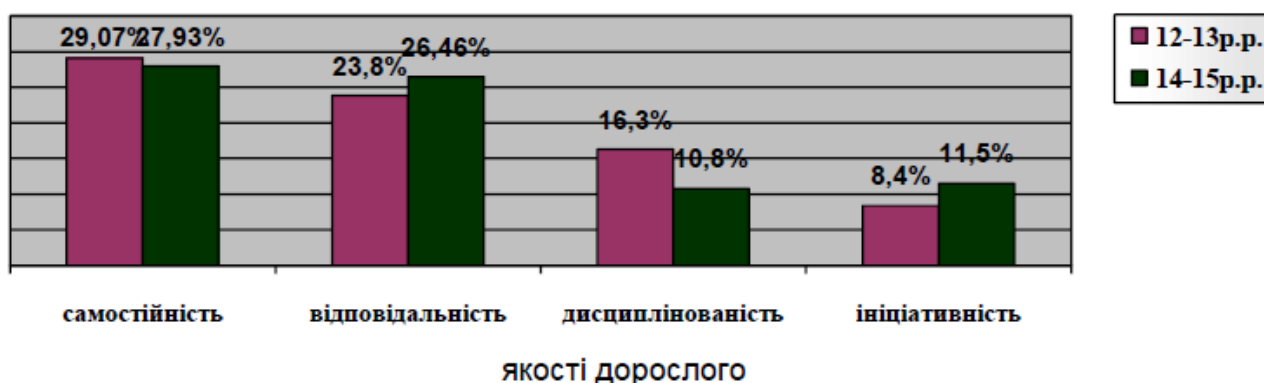

Рис 2.1. Показники розподілу якостей, які характеризують почуття дорослості у підлітків

Отже, розподіли якостей дорослості у двох вибірках значно не розрізняються між собою, але в той же час деякі якості по-різному співвідносяться з рівномірним розподілом, зокрема: у 12-13-річних різниця виявляється за якістю „самостійність”, а в 14-15-річних за якістю „відповідальність”.

Співставимо між собою визначені якості дорослості для оцінки їх значущості окремо для 12-13 та 14-15-річних підлітків (див. табл.2.4.).

Гіпотези:

H₀: Отриманий нами емпіричний розподіл не відрізняється від нормального розподілу (теоретичного).

H₁: відрізняється.

Таблиця 2.4.

**Результати емпіричних та теоретичних розподілів
у 12-13-річних підлітків**

Якості	Емпірична частота (F _e)	Теоретична частота (F _т)	F _e – F _т	(F _e – F _т) ²	(F _e -F _т) ² /F _т
Самостійність	29	19,5	9,75	95,06	4,94
Відповідальність	25	19,5	5,75	33,06	1,72
Дисциплінованість	14	19,5	-5,25	27,56	1,43
Ініціативність	9	19,5	-10,25	105,06	5,46
Σ	77	77	0	-	13,55

$$X_{2кр} = 7,815 (p < 0,05)$$

$$11,345 (p < 0,01)$$

$$X_{2e} = 13,55$$

$$X_{2e} > X_{2кр}$$

Отже можемо зробити висновок: для 12-13-річних емпіричний розподіл між якостями відрізняється між собою, тому приймаємо H₁, а H₀ – відмінюється.

Таблиця 2.5.

**Результати емпіричних та теоретичних розподілів у 14-15-річних
підлітків**

Якості	Емпірична	Теоретична	F _e – F _т	(F _e – F _т) ²	(F _e -F _т) ² /F _т
--------	-----------	------------	---------------------------------	---	--

	частота (Fe)	а частота (Fт)			
Самостійність	28	19	9	81	4,26
Відповідальність	29	19	10	100	5,26
Дисциплінованість	8	19	-11	121	6,37
Ініціативність	11	19	-8	64	3,37
Σ	76	76	0	-	19,26

$$X_{2кр} = 7,815 (p < 0,05)$$

$$11,345 (p < 0,01)$$

$$X_{2e} = 19,26$$

$$X_{2e} > X_{2кр}$$

Отже, для 14-15-річних емпіричний розподіл між якостями відрізняється між собою, тому приймається H_1 , а H_0 – відмінюється.

Порівняємо результати розподілів якостей дорослого у 12-13-річних та 14-15-річних (див. табл. 2.6).

Гіпотези:

H_0 : розподіли між 12-13 і 14-15-річними не відрізняються між собою. H_1 : відрізняються.

Таблиця. 2.6.

Узагальнені результати співставлення двох емпіричних розподілів у 12-13 і 14-15-річних підлітків

№ п/п	Якості дорослості	Емпіричні частоти (Fe)		Сума	Теоретичні частоти (Fт)	
		12-13 р.р.	14-15 р.р.		12-13 р.р.	14-15 р.р.
1.	Самостійність	29 А	28 Б	57	29,07 А	27,93 Б
2.	Відповідальність	25 В	29 Г	54	27,54 В	26,46 Г
3.	Дисциплінованість	14 Д	8 Е	22	11,22 Д	10,78 Е
4.	Ініціативність	9 Ж	11 З	20	10,2 Ж	9,8 З
	Σ	77	76	153	77	76

Визначимо емпіричну частоту X_2 . (див. табл. 2.1.11.)

Таблиця 2.8.

Розрахунок критерію χ^2 при співставленні якостей дорослого у 12-13 та 14-15-річних підлітків

№ п/п	Лунки таблиці частот	Емпірична частота (Fe)	Теоретична частота (Fт)	Fe - Fт	(Fe - Fт) ²	(Fe - Fт) ² /Fт
1.	А	29	29,07	+ 0,07	0,005	0
2.	Б	28	27,93	- 0,07	0,005	0
3.	В	25	27,54	- 2,54	6,452	0,234
4.	Г	29	26,46	+ 2,54	2,452	0,244
5.	Д	14	11,22	+ 2,78	7,728	0,689
6.	Е	8	10,78	- 2,78	7,728	0,717
7.	Ж	9	10,20	- 1,2	1,440	0,141
8.	З	11	9,80	+ 1,2	1,440	0,147
Σ	-	153	153	0	-	2,172

$\chi^2_{кр} = 7,815$ ($p < 0,05$)

11,345 ($p < 0,01$)

$\chi^2_e = 2,172$, $\chi^2_e < \chi^2_{кр}$

Висновок: H_0 – приймається

H_1 - відмінюється

Можемо зробити висновок, що розподіли між 12-13 і 14-15-річними підлітками значуще не відрізняються між собою.

Для того, щоб переконатися у правильності розрахунків, співставимо критерії емпіричних розподілів (лемп). Результати наведені у таблицях. Для цього необхідно зіставити критерії емпіричних розподілів (лемп). Узагальнені результати наведені у таблиці 2.9. Критерій λ призначений для зіставлення двох розподілів:

- а) емпіричного з теоретичним (рівномірним або нормальним);
- б) одного емпіричного розподілу з іншим емпіричним розподілом.

Таблиця 2.9.

**Результати накопичених емпіричних частот
за якість дорослого у 12-13-річних підлітків**

Якості 12-13-річних	Емпірична частота	Емпірична частість	Накопичена емпірична частість	Накопичена теоретична частість	Різниця
Самостійність	29	0,377	0,377	0,250	0,127
Відповідальність	25	0,325	0,702	0,500	0,202
Дисциплінованість	14	0,182	0,884	0,750	0,134
Ініціативність	9	0,117	1,000	1,000	0
Σ	77	1,000	-	-	-

$$d_{\max} = 0,202$$

Критерій дає можливість знайти перетин, у якому сума накопичених розбіжностей між двома розподілами найбільша, й оцінити достовірність цих розбіжностей.

Таблиця 2.10

**Результати накопичених емпіричних частот за якостями дорослого
у 14-15-річних підлітків**

Якості 14-15-річних	Емпірична частота	Емпірична частість	Накопичена емпірична частість	Накопичена теоретична частість	Різниця
Самостійн.	28	0,368	0,368	0,250	0,118
Відповідальн.	29	0,82	0,750	0,500	0,250
Дисциплінов.	8	0,105	0,855	0,750	0,105
Ініціативн.	11	0,145	1,000	1,000	
Σ	76	1,000	-	-	-

$$d_{\max} = 0,250$$

Максимальна різниця між накопиченими емпіричними частотами складає 0,250 і припадає на другий розряд.

Відповідно до формули $\lambda = d_{\max} \sqrt{n_1 \cdot n_2 / n_1 + n_2}$ (де n_1 – кількість 12-13-річних підлітків; n_2 – кількість 14-15-річних підлітків), підраховуємо λ :

$$\lambda_{\text{емп}} = d_{\max} \sqrt{n_1 \cdot n_2 / n_1 + n_2} = 0,25 \cdot \sqrt{77 \cdot 76 / 77 + 76} = 0,25 \cdot \sqrt{5852 / 153} = 0,25 \cdot \sqrt{38,25} \approx 0,25 \cdot 6,18 \approx 1,55$$

Узагальнені результати розрахунку критеріїв співставлення емпіричних розподілів якостей дорослого у вибірці 12-13-річних (n=77) та 14-15-річних (n=76) підлітків

Якості	Емпіричні частоти		Емпіричні частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця	
	12-13 р.р.	14-15 р.р.	12-13 р.р.	14-15 р.р.	12-13 р.р.	14-15 р.р.	12-13 р.р.	14-15 р.р.
Самостійність	29	28	0,377	0,368	0,377	0,368	0,127	0,118
Відповідальність	25	29	0,325	0,382	0,702	0,750	0,202	0,250
Дисциплінованість	14	8	0,182	0,105	0,884	0,855	0,134	0,105
Ініціативність	9	11	0,117	0,145	1,000	1,000	0	0
Σ	77	76	1,000	1,000	-	-	-	-

Відповідно до показників представлених у таблиці визначаємо рівень статистичної значущості отриманого значення:

$$p = 0,16$$

$$\lambda_{0,05} = 1,36$$

$$\lambda_{0,01} = 1,63$$

$$\lambda_{\text{емп}} < \lambda_{\text{кр}}, \lambda = 0,01$$

Таким чином, емпіричні показники, отримані за допомогою перелічених вище методик, нами аналізувалися із застосуванням способів первинної статистичної обробки результатів дослідження. Здійснений нами аналіз дозволив виокремити декілька чинників, які характеризують почуття дорослості у підлітків. Насамперед йдеться про розвиток окремих рис характеру дорослого (відповідальність, самостійність, дисциплінованість, ініціативність), прагнення до нового, більш дорослого статусу у житті, у світі дорослих, яке підлітки уявляють більш відповідним до його вимог. Чим старший є підліток, тим більше у нього виявляються прагнення до самостійності, незалежності. Оточуючі дорослі все частіше від нього очікують

відповідальності за власну поведінку, вчинки, а також відповідальність за вибір майбутньої професії.

2.3. Рівні та види внутрішньої позиції «почуття дорослості» у підлітків

Під час проведення нашого дослідження в методиці «Аналіз дорослих ситуацій» підліткам потрібно було подати опис ситуацій, у які вони потрапляли (чи уявити ситуації), де вони б себе дорослими. Одержані результати дозволяють стверджувати, що досить важко у підлітків констатувати ступінь їхньої сформованості почуття дорослості. Крім того, почуття дорослості у підлітків може мати тенденцію до дорослості, тобто здаватися дорослими.

У нашому дослідженні підлітків, було об'єднано у три групи: з яскраво вираженою тенденцією до дорослості, помірно вираженою тенденцією до дорослості та претензією на дорослість (у значно м'якшій формі). Результати розподілу вищевказаних рівнів представлено у таблиці 2.11.

Отже, у результаті проведеного нами дослідження нами визначено рівні розвитку почуття дорослості у підлітків

Таблиця 2.12.

Узагальнені результати розподілу рівнів почуття дорослості у підлітків

Рівні розвитку почуття дорослості	Експериментальна група
Високий	35,7 %
Середній	51,2 %
Низький	13,1 %

Для підлітків з високим рівнем (35,7%) характерна яскраво виражена тенденція до дорослості, яка визначається внутрішньою готовністю бути дорослим. Наявність у підлітків високого рівня почуття дорослості характеризується, як правило власною лінією поведінки, певними поглядами, оцінками. Визначеність у думках і оцінках, бажання довести їх правильність,

наполегливість у їх відстоюванні спостерігаються у стосунках з батьками й однолітками. („Відчуваю себе дорослою(им), коли: ставляться до мене, як до дорослого; радяться зі мною; вислушують мою думку”); „Відчуваю себе дорослим, коли розв’язую проблеми; беру участь у прийнятті важливого рішення; роблю важливу роботу; фізично працюю”); „Відчуваю себе дорослим, коли займаюсь фізичними вправами, тому що тільки від мене залежить результат»).

Таким чином, у підлітків першої групи наявний високий рівень розвитку почуття дорослості, який проявляється у стосунках з дорослими й ровесниками, у наслідуванні поведінки і зовнішнього вигляду дорослих. Підлітки з високим рівнем розвитку почуття дорослості вимагають ставлення до себе як до дорослого і претендують на «дорослі права» у стосунках з батьками, педагогами та ровесниками.

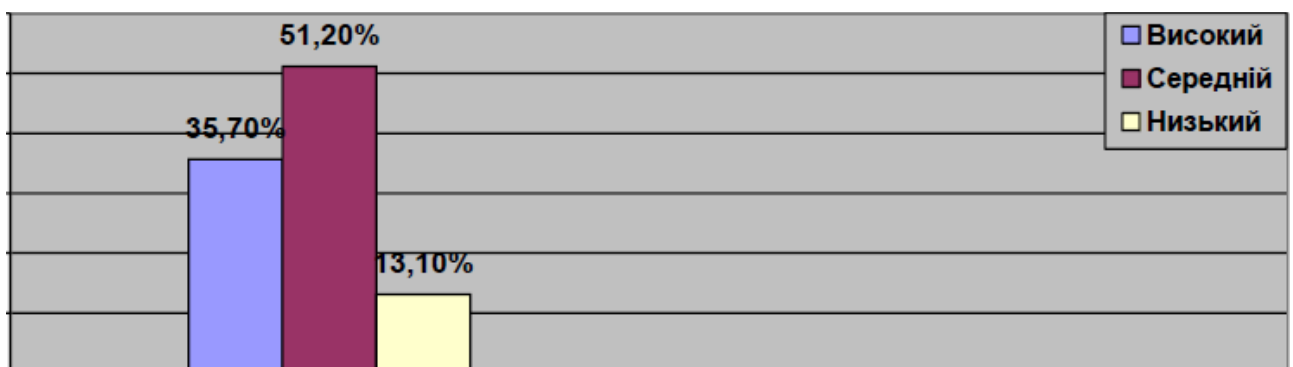
До середнього рівня (51,2%) розвитку почуття дорослості належать підлітки з вираженою помірною тенденцією до дорослості. Їх претензії на дорослість, як правило, проявляються у намаганні бути схожими на дорослих, копіювати їх поведінку. Це стосується дотримання загальноприйнятих правил і норм. Респонденти цього рівня володіють узагальненими уявленнями про особливості поведінки дорослої людини, що проявляється в інтелектуальній та організаторській діяльності („Незважаючи на обмаль часу, допоміг бабусі дійти додому”). „Відчував себе дорослим, коли допомагав батькам робити ремонт, або коли прибираю у квартирі; „Відчував себе дорослим, коли батьки дозволили керувати авто”.

Таким чином, у підлітків другої групи тенденція до дорослості має зовнішні, об’єктивні ознаки і характеризується ситуативністю її проявів. Найчастіше проявляється в інтелектуальній та поведінковій сфері.

Підлітків з низьким рівнем розвитку почуття дорослості констатовано 13,1% – експериментальної групи. Таким підліткам притаманне викривлене уявлення про особливості дорослого, вони характеризуються проявом тенденції

до дорослості, що збігається з невизнаною дорослістю іншими (ровесниками, батьками, вчителями). Саме ця група підлітків має найбільші проблеми у вихованні і стосунках з дорослими („Відчувала себе дорослою, коли мене не обмежують ходити куди захочу”; „Гуляю, де хочу”; „Відчуваю себе дорослим, коли не зважаю на правила, бурхливо протидію вимогам оточуючих”, „Відчуваю себе дорослим, коли мене не контролюють”).

Тобто, у підлітків цього рівня почуття дорослості знаходиться на стадії початкового становлення. Важливо зазначити, що якщо почуття дорослості у моральній та інтелектуальній основі формується вже на початку підліткового віку, то особистісні якості ще не є настільки сформованими, щоб поводитись, як дорослий. Графічно дані таблиці ми зобразили на рис 2.2

Експериментальна група

Рис 2.2. Результати визначення рівнів розвитку почуття дорослості

Таким чином, у результаті проведеного дослідження нами було визначено три рівні розвитку почуття дорослості у підлітків. На основі отриманих показників можна констатувати, що у більшості підлітків, які прийняли участь у нашому дослідженні, виникло почуття дорослості. Однак у різних підлітків цей феномен виявився сформованим неоднаково.

Важливо зазначити, що поява у підлітків елементів дорослості та її тенденцій не завжди супроводжується труднощами, конфліктами у стосунках з дорослими. У більшості підлітків (зокрема друга група), не спостерігалось конфліктних стосунків з дорослими в сім'ї або школі.

У меншості підлітків претензії на визнання їх дорослості були звернені, перш за все, до дорослих. Вони не вважали їх претензії правомірними, і саме з дорослими у них були конфліктні стосунки; інші претендували на визнання їх дорослості однолітками та дорослими; якщо претензії не задовольняються, то вони постійно ображаються на дорослих, а їх образа на однолітків відображалася в тимчасовому відході від колективу.

У підлітків з низьким рівнем розвитку почуття дорослості існують претензії на дорослість, що проявляються у стосунках з дорослими та ровесниками, однак, епізодично, тобто тоді, коли дорослі обмежують їх свободу, самостійність. Форми протесту виражаються в образі, епізодичному непослуху, грубійності або надмірній впертості.

Отже, результати дослідження рівня розвитку почуття дорослості, його змісту і форми прояву у підлітків доводять, що жоден з досліджуваних нами підлітків не є по справжньому самостійним і дорослим, однак у всіх підлітків зафіксовано виражені елементи дорослості (більшою чи меншою мірою).

Аналіз розглянутих нами рівнів становлення почуття дорослості, дозволяє констатувати, що у більшості підлітків почуття дорослості проявляється в неоднаковій мірі. В різних сферах життєдіяльності рівень сформованості даного феномена теж не завжди однаковий. Важливо, що поява у підлітків елементів дорослості, почуття дорослості й тенденції до дорослості зовсім не обов'язково супроводжується конфліктами у стосунках з оточуючими.

У деяких підлітків претензії на визнання їх дорослості були звернені, перш за все, до дорослих, які не вважали їх претензії правомірними, і саме з дорослими у них були конфліктні відносини. Наступна категорія підлітків претендує на визнання їх дорослості однолітками і дорослими, якщо претензії не задовольняються, то вони постійно ображаються на дорослих, а їх образа на однолітків проявляється у тимчасовій самоізоляції.

Таким чином, можемо представити узагальнену характеристику рівнів розвитку почуття дорослості у підлітків.

I РІВЕНЬ (ВИСОКИЙ) Прагнення по-справжньому бути дорослим

Яскраво виражена тенденція до дорослості, що характеризується внутрішньою готовністю бути дорослим. Підліток відповідально відноситься до обов'язків і виконує їх самостійно, без постійного контролю дорослих. Для особистості такого підлітка характерна наявність власної лінії поведінки, певних поглядів, оцінок, у їх відстоюванні. Такі підлітки прагнуть довести їх правильність, наполегливі, вміють доводити свою самостійність, незалежність, що переважно проявляється у відносинах з батьками й однолітками, тобто значимих оточуючих людей.

II РІВЕНЬ (СЕРЕДНІЙ) Прагнення здаватися дорослим

У підлітків цього рівня виражена помірна тенденція до дорослості. Прагнуть до дорослості в зовнішніх проявах і ознаках, зокрема в поведінці; дотримуються загальноприйнятих правил і норм у суспільстві і мають узагальнені уявлення про якість особистості та поведінку дорослої людини. Відчувають себе суб'єктом діяльності. Дорослість проявляється в інтелектуальній, мотиваційній та емоційно-вольовій сферах.

III РІВЕНЬ (НИЗЬКИЙ) Прагнення вважатися дорослим, яке поєднується з фактичною несформованою дорослістю

Підлітки з тенденцією до дорослості володіють орієнтацією на зовнішні ознаки дорослості. Вони мають обмежене уявлення про дорослість і її прояви. Володіють дитячим змістом внутрішньої позиції (залежність від зовнішніх оцінок). Проявляють тенденції до дорослості, які збігаються з невизнанням дорослими або ровесниками їх претензією на дорослість. Підлітки цього рівня характеризуються низьким рівнем самостійності, високим рівнем безвідповідальності, мають певні девіантні прояви у поведінці, особливо не прагнуть до саморозвитку та часто вступають у конфлікти з дорослими.

Підліток не прагне виправити помилки у поведінці та взаєминах з оточуючими. Не усвідомлює мотиви девіантної поведінки.

Слід зазначити, що у підлітків без яскраво вираженої тенденції до дорослості можуть існувати претензії на дорослість. Вони проявляються у стосунках з дорослими й однолітками, але епізодично, за обмеження дорослими свободи або самостійності підлітка. Форми протесту виражаються в образі, епізодичній неслухняності, ситуативній грубості, впертості. Підлітки цієї групи не мали конфліктів з дорослими або ровесниками, в них не спостерігалось особливих труднощів у вихованні в сім'ї та школі.

Наслідування зовнішнім ознакам дорослості – куріння, вживання алкоголю, особливий лексикон, прагнення до дорослої моди в одязі і зачісці, косметика, прикраси, прийоми кокетливості, способи відпочинку, розваг, залицяння, які негативно впливають на зростаючу особистість. Важливо, що викривлене уявлення про дорослість, яке проявляється у відхиленні поведінки, відтворенні небажаних дій і вчинків підлітка з оточуючими, призводить до зрушень і затримки у формуванні почуття дорослості. Такого виду прагнення до дорослості відображається у: конфліктах з дорослими, образах на дорослих і однолітків, претензіях до дорослих, погрозах батькам, необґрунтованих вимогах до батьків і вчителів.

Отже, аналіз становлення почуття дорослості у підлітків дозволив виокремити три основних взаємопов'язаних складових, які стосуються проявів почуття дорослості та тенденції до дорослості:

- 1) виникнення самостійності, прагнення до самоствердження та самодетермінації;
- 2) акцентованість уваги на ставленні дорослих до себе (ставлення як до дитини чи як до дорослого) є сфера прояву цих стосунків і взаємодії;
- 3) прагнення до спілкування з однолітками; перевага думки однолітків над думкою дорослих.

Психологія спілкування в підлітковому віці будується на основі певних протиріч двох потреб: відокремлення й афіліації (потреби в належності, включеності в певну групу чи спільність). Якщо у початкових класах авторитет

школяра серед однолітків визначається в основному його успішністю, дисциплінованістю, що оцінюється, переш за все, вчителем (як правило, найбільш авторитетними бувають відмінники, які бездоганно виконують усі вимоги дорослих), і коли діти рівняються на них, то це, по-суті, рівняння на ту „зразковість”, яка цілком створюється дорослими.

Але підлітка вже не задовольняє така система вимог і ставлень, коли він знаходиться в повній залежності від дорослих. Самостійність підлітка зростає, досвід спілкування розширюється, і природним є бажання самому розібратися у вчинках людей, їх ставленні один до одного. Починається своєрідна „переоцінка цінностей”, яка, по суті, є виробленням нової системи критеріїв оцінки поведінки і особистості людини, з іншою ієрархією морально-етичних вимог. Це вже новий етап самосвідомості – етап становлення соціальної дорослості дитини.

Відтак, почуття дорослості у підлітків характеризується такими ознаками: наслідування дорослих, прагнення до конструктивної взаємодії з батьками, однолітками та іншими дорослими, прагнення до свободи і незалежності. Становлення даного феномена проявляється з одного боку як прагнення відокремитися від дорослих з одночасним входженням у світ дорослих. Це прагнення втілюється у потребі в автономії: емоційній, когнітивній, мотиваційній, поведінковій.

У зв'язку з цим однією з важливих проблем, які необхідно розв'язати у перехідному періоді, є забезпечення підлітку автономією, відносною незалежністю від батьків. Бути дорослим – означає самостійно думати, самостійно приймати рішення, навчитися саморегуляції та самоконтролю. Це неможливо здійснити до ти, поки підліток цілком у всіх сферах залежить від дорослого, поки він знаходиться під постійним, безпосереднім і пильним наглядом і піклуванням батьків, учителів чи інших дорослих. Тому для підлітка важливо, щоб світ дорослих надав йому цю самостійність і незалежність,

інакше йому доведеться завойовувати їх самому, а це як правило призводить до конфліктів.

Висновки до розділу 2.

Таким чином, емпіричні показники, отримані за допомогою перелічених вище методик, нами аналізувалися із застосуванням способів первинної статистичної обробки результатів дослідження. Здійснений нами аналіз дозволив виокремити декілька чинників, які характеризують почуття дорослості у підлітків. Насамперед йдеться про розвиток окремих рис характеру дорослого (відповідальність, самостійність, дисциплінованість, ініціативність), прагнення до нового, більш дорослого статусу у житті, у світі дорослих, яке підлітки уявляють більш відповідним до його вимог. Чим старший є підліток, тим більше у нього виявляються прагнення до самостійності, незалежності. Оточуючі дорослі все частіше від нього очікують відповідальності за власну поведінку, вчинки, а також відповідальність за вибір майбутньої професії.

У результаті проведеного дослідження нами було визначено три рівні розвитку почуття дорослості у підлітків. На основі отриманих показників можна констатувати, що у більшості підлітків, які прийняли участь у нашому дослідженні, виникло почуття дорослості. Однак у різних підлітків цей феномен виявився сформованим неоднаково. Результати дослідження рівня розвитку почуття дорослості, його змісту і форми прояву у підлітків доводять, що жоден з досліджуваних нами підлітків не є по справжньому самостійним і дорослим, однак у всіх підлітків зафіксовано виражені елементи дорослості.

Аналіз розглянутих нами рівнів становлення почуття дорослості, дозволяє констатувати, що у більшості підлітків почуття дорослості проявляється в неоднаковій мірі. В різних сферах життєдіяльності рівень сформованості даного феномена теж не завжди однаковий. Важливо, що поява у підлітків елементів

дорослості, почуття дорослості й тенденції до дорослості зовсім не обов'язково супроводжується конфліктами у стосунках з оточуючими.

Отже, почуття дорослості у підлітків характеризується такими ознаками: наслідування дорослих, прагнення до конструктивної взаємодії з батьками, однолітками та іншими дорослими, прагнення до свободи і незалежності. Становлення даного феномена проявляється з одного боку як прагнення відокремитися від дорослих з одночасним входженням у світ дорослих. Це прагнення втілюється у потребі в автономії: емоційній, когнітивній, мотиваційній, поведінковій.

ВИСНОВКИ

Підлітковий вік – сензитивний період для переосмислення уявлення про себе, свого внутрішнього світу, становлення психосоціальної ідентичності в динамічній структурі інтенсивного розвитку самосвідомості, який характеризується значними змінами в особистості підлітка. Виникнення інтересу до власного внутрішнього світу, прагнення розкрити та пізнати себе спонукає підлітка до саморозвитку, в результаті чого відбувається формування різних аспектів дорослості. На процес дорослішання впливають спілкування з оточуючими та виконання підлітком суспільно корисної діяльності.

Становлення почуття дорослості розглядається через аналіз тенденцій у становленні спонукальної сфери особистості підлітка. Це пов'язано з тим, що у підлітковому віці підпорядкування мотивів стає більш ієрархічним, у зв'язку з цим більш усвідомленими стають і поведінкові мотиви, ціннісні орієнтації, життєві цілі.

Становлення почуття дорослості у підлітка характеризується значними змінами в структурі його особистості. Зокрема з'являється прагнення до саморозвитку, самоствердження, самореалізації, самодетермінації. Почуття дорослості характеризується прагненням підлітка до нового об'єктивного становища, яке він займає на даний момент часу і до того, яке хоче зайняти в майбутньому. На становлення почуття дорослості впливає самостійність, яка проявляється у відстоюванні «свободи», незалежності в думках, автономності у вчинках та поведінці.

Основними чинниками, що впливають на становлення почуття дорослості є: спілкування (особливо спілкування у соцмережах), навчання, виконання суспільної діяльності, засобів масової інформації, комп'ютерних ігор та Інтернету. Психологічними показниками почуття дорослості у підлітка є: самосвідомість, рефлексія, особистісні риси (самостійність, відповідальність, дисциплінованість, ініціативність).

Внаслідок проведеного нами експериментального дослідження виявлено індивідуальні прояви почуття дорослості у підлітків, які характеризуються об'єктивними та суб'єктивними ознаками. Головною ознакою об'єктивного прояву є наслідування ідеалів, а суб'єктивного – прагнення до самоосвіти. Детерміноване самосвідомістю почуття дорослості у підлітків передбачає формування таких особистісних якостей та рис: самостійність, відповідальність, дисциплінованість.

Результати дослідження на етапі констатувального експерименту уможливили виокремлення рівнів розвитку почуття дорослості у підлітків: I рівень – прагнення бути дорослим; II рівень – прагнення здаватись дорослим; III рівень – прагнення вважатися дорослим, яке поєднується з фактичною несформованою дорослістю. У таких підлітків почуття дорослості ще недостатньо сформовано, для них характерні ситуативні прояви почуття дорослості, тобто деякі його елементів.

Отже, проведене нами дослідження дозволяє констатувати, що у підлітків, які прийняли участь у дослідженні, поряд з елементами дорослості вже існує почуття дорослості, хоча ступінь його сформованості різниться і має часто не усвідомлений характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. К., 2010. Т. 11. Вип. 3. 510 с.
2. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. К., 2011. Т. 11. Вип. 4. Част. 2. 387 с.
3. Бех І. Д. 100 ключів виховного успіху. Шкільний світ: Спецвипуск. 2009. № 21–23 (485–487). 151 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К. : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. К. : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості. Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 272 с.
7. Бех І. Д. Дві експериментально-виховні стратегії – два етапи розвитку педагогічної науки. Педагогіка і психологія. 2000. № 3. С. 5–15.
8. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. К. : ІЗМН, 1996. 204 с.
9. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : [монографія] / Ірина Сергіївна Булах. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
10. Вікова та педагогічна психологія / [Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін.]. К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
11. Вікова психологія [Текст] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Вікова_психологія#. – Назва з екрану.
12. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей : структура, динаміка, чинники розвитку [Текст] : монографія / О.І.Власова. К. : Київський університет, 2005. 308 с.
13. Гетьман Т.О., Кричківська Т.Д. Проблеми вікової психології: хрестоматія. ВД «Сварог», 2019. 469 с.

14. Доскач С.С. Почуття дорослості як внутрішньо-особистісне творення підліткового віку. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. К., 2006. Т. VIII, Ч. 8. С. 80-86.

15. Заверуха О.Я. Соціально-психологічні детермінанти проблеми психологічного сирітства дітей трудових мігрантів України. Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Львів: ЛьвДУВС, 2017. Вип. 2. С. 131–137.

16. Заверуха О.Я. Психологічні причини адиктивної поведінки підлітків батьків трудових мігрантів. Теоретичні і прикладні проблеми психології. Северодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2018. № 1 (45). С. 127–134.

17. Заверуха О.Я. Психологічні особливості корекційної роботи поведінки підлітків-адиктів з сімей трудових мігрантів. Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Львів: ЛьвДУВС, 2018. Вип. 2. С. 48-56.

18. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навчально-методичний посібник. Ч.1. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 232 с.

19. Калька Н., Ковальчук З., Одинцова Г. Практикум з арт-терапії: навчально-методичний посібник. Ч.2. Львів: ЛьвДУВС, 2021. 170 с.

20. Ковальчук З.Я. Самотність як детермінанта девіантної поведінки підлітка. Психологія особистості. Том 11 (1), 2021 С.59-66.

21. Ковальчук З.Я. Особливості взаємодії вчителя з учнями-підлітками: теоретичні засади дослідження. Психологія сучасності: наука і практика. Тези Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців. Одеса, 2003. С. 28-30.

22. Ковальчук З.Я. Вплив складних життєвих обставин на психічний розвиток дитини. Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор Р.І. Благута. Львів: ЛьвДУВС, 2017. Вип. 1. С. 24–32.

23. Ковальчук З.Я. Вплив соціально-психологічних чинників на самореалізацію особистості в освітньому середовищі закладу вищої освіти. Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3(50). Т2 . С. 41-52.

24. Ковальчук З.Я. Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії. Монографія. Львів : СПОЛОМ, 2013. 600 с. : табл.

25. Ковальчук З.Я. Психологічний аналіз міжособистісної взаємодії вчителя із старшокласниками. Монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 160 с.

26. Ковальчук З.Я. Соціально-психологічний аналіз особливостей становлення особистості у підлітковому віці освіти. Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3(47). С. 41-47.

27. Ковальчук З.Я. Соціально-психологічний аналіз особливостей становлення особистості у підлітковому віці. Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3(47). С. 41-47.

28. Кондратенко Л. О. Питання періодизації психічного розвитку в історії вітчизняної психології (кінець XIX – початок XXI століття). Актуальні проблеми сучасної української психології: наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. К. : Нора-Друк, 2003. Вип. 23. С. 146–156.

29. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес психічний розвиток особистості / під ред. Л.М. Проколієнко. / Г.С. Костюк. К.: Рад. школа, 1989. С. 98-133.

30. Коминко, С. Б. Кращі методи психодіагностики [Текст] : навч. посібник / С. Б. Коминко, Г. В. Кучер. Тернопіль : Карт-бланш, 2005. 406 с.
31. Киричук, О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції [Текст] / О. В. Киричук. К. : Радянська школа, 1983. – 136 с.
32. Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку. Психолог. 2003. № 42 (90). С. 9–16.
33. Максименко С.Д. Особистість: генетичний аспект. / С.Д. Максименко // Психолог. 2003. № 18–19 (66-67). С. 1–24.
34. Методологічні засади дослідження підліткового віку в контексті завдань сучасної психології [Текст] [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/901/94/>. – Назва з екрану.
35. Основи практичної психології: підручник. / [В.Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]: К.: Либідь, 1999. 536 с.
36. Підлітковий вік в концепції Ст. Холла [Текст] [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://psylib.org.ua/books/obuhl01/txt09.htm>. – Назва з екрану.
37. Психологія [Текст] : підручник [для педагогічних вузів] / за ред. Г. С. Костюка. – К. : Радянська школа, 1968. – 572 с.
38. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія / Валерій Миколайович Поліщук. – [2-е вид.]. Суми : Університетська книга, 2010. 320 с.
39. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія / Валерій Миколайович Поліщук. – [3-тє вид., випр.]. Суми : Університетська книга, 2010. 352 с.
40. Поліщук В. М. Криза ”13 років“: феноменологія, проблеми. Суми : Університетська книга, 2006. 188 с.
41. Поліщук В. М. Криза 13 років і підлітковий період. Актуальні проблеми психології у 12 т. : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. Житомир : Вид.-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. Т. 12. Вип. 11. С. 238–246.

42. Поліщук В. М. Криза 7 років: феноменологія, проблеми. Суми : Університетська книга, 2005. 118 с.
43. Психологічний довідник учителя: в 4 кн. кн. 3. / [упоряд.: В. Андрієвська, наук. ред. С. Максименка]. К.: Главник, 2005. 96 с. (серія „Психол. інструментарій”).
44. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. К.: Рута, 2001. 320 с.
45. Савчин М. В. Вікова психологія / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. К. : Академвидав, 2005. 360 с.
46. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія. Видавництво Академія, 2021. 376 с.
47. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. Дрогобич: Відродження, 2001. 287 с.
48. Сергєєнкова О., Столярчук О., Коханова О. Вікова психологія. Центр навчальної літератури, 2020. 376 с.
49. Kovalchuk, Z., Raievska, Y., Beheza, L., Ievtushenko, I., & Odyntsova, H. (2021). Socio-psychological features and legal norms of the life of adolescents from distant families of labor migrants. *Amazonia Investiga*, 10(46), 79-91. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.7>

ДОДАТКИ

Додаток А.

Методика „Діагностика ціннісних самоствавлень дорослого у підлітків” (за С.Р. Пантелеєвим)

Мета: виявити ціннісні самоствавлення дорослого у підлітків. Уважно прочитайте запропоновані 110 тверджень і поставте хрестик в одну із двох клітинок у бланку для відповідей поруч із номером кожного твердження: в колонку „згодний”, якщо Ви згодні з даним твердженням, або в колонку „не згодний”, якщо Ви не погоджуєтесь з даним твердженням.

1. Мої слова досить рідко розходяться з ділом.
2. Випадковій людині я скоріше за все покажуся людиною приємною.
3. До чужих проблем я завжди ставлюся з таким же розумінням, як і до своїх.
4. У мене нерідко виникає відчуття, що те, про що я подумки із собою розмовляю, мені неприємне.
5. Думаю, що всі мої знайомі ставляться до мене з симпатією.
6. Найрозумніше, що може зробити людина в своєму житті - це не чинити опір власній долі.
7. У мене достатньо здібностей і енергії втілити в життя задумане.
8. Якщо б я роздвоївся, то мені було б досить цікаво спілкуватися із своїм двійником.
9. Я не здатний причинити душевну біль найулюбленішим і рідним мені людям.
10. Я вважаю, що іноді не гріх пожаліти самого себе.
11. Зробивши який-небудь промах, я часто не можу зрозуміти, як мені могло прийти в голову, що із задуманого могло вийти щось позитивне.
12. Частіше за все я схвалюю свої плани і вчинки.
13. В моїй особистості є, мабуть, щось таке, що здатне викликати в інших гостру неприязнь (ворожість).

14. Коли я прагну оцінити себе, я передусім бачу свої недоліки.
15. У мене не виходить бути для коханої людини цікавим тривалий час.
16. Можна сказати, що я ціную себе досить високо.
17. Мій внутрішній голос рідко підказує мені те, з чим би я в решті решт погодився.
18. Багато моїх знайомих не приймають мене так уже серйозно.
19. Бувало, і не раз, що я сам сильно ненавидів себе.
20. Мені дуже заважає нестача енергії, волі і цілеспрямованості.
21. В моєму житті виникали такі обставини, коли я йшов на зговір зі своєю совістю.
22. Іноді я сам себе погано розумію.
23. Деколи мені буває дуже болісно спілкуватися з самим собою.
24. Думаю, що без зусиль міг би знайти спільну мову з будь-якою розумною і знаючою людиною.
25. Якщо я ставлюся до когось з докором, то перед усім до самого себе.
26. Іноді я сумніваюсь, чи можна любити мене по-справжньому.
27. Нерідко мої суперечки з самим собою обриваються думкою, що все одно вийде не так, як я вирішив.
28. Моє ставлення до самого себе можна назвати дружнім.
29. Навряд чи знайдуться люди, яким я не по душі.
30. Часто я не без іронії жартую над собою.
31. Якщо би моє друге "Я" існувало, то для мене це був би досить нудний партнер по спілкуванню.
32. Мені уявляється, що я склався як особистість, і тому не витрачаю багато сил на те, щоб в чомусь стати іншим.
33. В цілому мене влаштовує те, який я є.
34. На жаль, надто багато не поділяють моїх поглядів на життя.
35. Я повністю можу сказати, що поважаю самого себе.
36. Я думаю, що я досить часто викликаю почуття роздратування.

37. Сам у себе я часто викликаю почуття роздратування.
38. Я часто, але досить безуспішно, прагну в собі щось змінити.
39. Я думаю, що моя особистість набагато цікавіша і багатша, ніж це може здаватися на перший погляд.
40. Мої позитивні сторони повністю переважають мої недоліки.
41. Я рідко залишаюся незрозумілим в найважливішому для мене.
42. Думаю, що інші в цілому оцінюють мене досить високо.
43. Те, що зі мною трапляється, - це справа моїх власних рук.
44. Якщо я сперечаюсь з собою, то завжди впевнений, що знайду єдино вірне рішення.
45. Якщо зі мною трапляються неприємності, як правило, я кажу “так тобі треба”.
46. Я не вважаю, що достатньо духовно цікавий для того, щоб бути привабливим для багатьох людей.
47. У мене нерідко виникають сумніви, а такий же я насправді, яким собі здаюсь.
48. Я не здатний на зраду навіть у думках.
49. Частіше за все я думаю про себе з дружньою іронією.
50. Мені здається, що мало хто може подумати про мене погано.
51. Впевнений, що на мене можна покластися у найвідповідальніших справах.
52. Я можу сказати, ідо її цілому я контролюю свою долю.
53. Я ніколи не подаю чужі думки, які сподобались, за свої.
54. Яким би я не зламаної оточуючим, я ж знаю, що в глибині душі я кращий, ніж більшість дорослих.
55. Я хотів би залишитися таким, який я є.
56. Я завжди радий критиці в свій бік, якщо вона обґрунтована і справедлива.

57. Мені здається, що якби таких людей, як я було побільше, то життя змінилось би в кращий бік.

58. Моя думка має достатню вагу в очах оточуючих.

59. Щось заважає мені зрозуміти себе по-справжньому.

60. У мені є немало такого, що навряд чи викликає симпатію.

61. В складних обставинах я звичайно не чекаю, поки проблеми вирішаться самі собою.

62. Іноді я прагну видавати себе не за того, хто я є.

63. Бути поблажливим до власних слабкостей є природнім.

64. Я переконався, що глибоке проникнення в себе - малоприємне і досить ризиковане заняття.

65. Я ніколи не дратуюсь і не серджусь без особливих на те причин.

66. У мене бували такі моменти, коли я розумів, що мене є за що зневажати.

67. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що зі мною відбувається.

68. Саме багатство і глибина мого внутрішнього світу і визначають мою цінність як особистості.

69. Довгі суперечки з собою часто залишають гіркий осад в моїй душі, ніж приносять полегшення.

70. Думаю, що спілкування зі мною приносить людям щире задоволення.

71. Якщо говорити відкрито, іноді я буваю дуже неприємним.

72. Можна сказати, що я собі подобаюсь.

73. Я - людина надійна.

74. Здійснення моїх бажань мало залежить від везіння.

75. Моє внутрішнє "Я" завжди мені є цікавим.

76. Мені дуже просто переконати себе не розстроюватися по дурницях.

77. Близьким людям властиво мене недооцінювати.

78. У мене в житті нерідко бувають хвилини, коли я сам собі огидний.

79. Мені здається, що я все-таки не вмію сердитися на себе по-справжньому.

80. Я переконався, що в серйозних справах на мене краще не розраховувати.

81. Іноді мені здається, що я якийсь дивний.

82. Я не схильний пасувати перед труднощами.

83. Моє власне “Я” не уявляється мені чимось гідним глибокої уваги.

84. Мені здається, що глибоко обдумуючи свої внутрішні проблеми, я навчився набагато краще себе розуміти.

85. Сумніваюсь, що викликаю симпатію у більшості оточуючих.

86. Мені траплялось здійснювати такі вчинки, яким навряд чи можна знайти виправдання.

87. Десь в глибині душі я вважаю себе слабаком.

88. Якщо я щиро звинувачую себе в чомусь, то, як правило, викриваючого запалу вистачає ненадовго.

89. Мій характер, яким би він не був, мене влаштовує.

90. Я зовсім ясно уявляю собі, що чекає мене попереду.

91. Іноді мені буває досить важко знайти спільну мову зі своїм внутрішнім „Я”.

92. Мої думки про себе більшою частиною зводяться до звинувачень у власний адрес.

93. Я не хотів би сильно змінюватися навіть у кращий бік, тому що кожна зміна – це втрата якоїсь дорогої частинки самого себе.

94. В результаті моїх дій дуже часто отримується зовсім не те, на що я розраховував.

95. Навряд чи є у мені щось, чого би я не знав.

96. Мені ще багато не вистарчає, щоб з впевненістю сказати собі: „Так, я цілком дозрів як особистість”.

97. У мені цілком мирно уживаються як мої переваги, так і мої недоліки.

98. Іноді я надаю „безкорисливу” допомогу людям тільки для того, що краще виглядати у власних очах.

99. Мені надто часто і безуспішно приходиться виправдовуватися перед самим собою.

100. Ті, хто мене не любить, просто не знають, яка я людина.

101. Переконати себе в чомусь не складає для мене великих зусиль.

102. Я не відчуваю нестачі в близьких і розуміючих мене людях.

103. Мені здається, що мало хто поважає мене по-справжньому.

104. Якщо не бути дріб'язковим, то в цілому мені себе ні в чому докоряти.

105. Я сам створив себе таким, який я є.

106. Думка інших про мене цілком співпадає з моєю власною.

107. Мені б дуже хотілось багато в чому себе переробити.

108. До мене ставляться так, як я того заслуговую.

109. Думаю, що моя доля все рівно складеться не так, як би мені хотілося тепер.

110. Впевнений, що в житті я на своєму місці.

Методика „Незакінчені речення”

Мета: визначити особливості дорослого ставлення підлітків до себе, до однолітків, до батьків, до вчителів.

Перелік речень:

1. Думаю, що мій тато рідко...
2. Якщо усі товариші проти мене, то...
3. Дисциплінованою є людина, яка...
4. Я завжди хотів...
5. Майбутнє в житті здається мені...
6. Мій вчитель...
7. Якби я правильно вчилась (ся)...
8. Коли чекаєш удачі...
9. Дорослі завжди...
10. Люблю свою маму, але..
11. Зробив би усе, щоб забути...
12. Якщо в навчанні великі труднощі...
13. Перемога мого класу...
14. Мій особистий успіх в навчанні..
15. Найбільша удача в житті – це..
16. Якщо є вільний час, то...
17. Не люблю людей, які...
18. Я до своїх друзів ставлюся...
19. Моєю великою помилкою було...
20. Коли мені доручають виконати завдання я...

Анкета „Вивчення внутрішньої позиції дорослого у підлітків”

Мета: вивчення якостей, які характеризують внутрішню позицію дорослого у підлітків.

Питання:

1. Якою, на твою думку, повинна бути доросла людина?
2. Який характер у дорослої людини?
3. Чи вважаєш ти, що доросла людина повинна завжди дотримуватись свого слова?
4. Що людина повинна вміти робити, щоб вважатися дорослою?
5. Чи вважаєш ти, що доросла людина повинна бути самостійною, відповідальною, дисциплінованою?
6. Чи вважаєш ти, що доросла людина має більше свободи у вчинках, ніж дитина? Чому?
7. Що людина повинна зробити для того, щоб стати дорослою?
8. Як на твою думку, дорослою вважається людина, яка має шкідливі звички?
9. Чи вважаєш ти, що неслухняність, нетерпимість до зауважень, впертість – це прояв поведінки дорослої людини?
10. Чи вважаєш ти себе дорослою людиною? Якщо ні, то чому?
11. Ти хочеш бути дорослим (ою)? Якщо так, то чому?